

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOSOFICKÁ FAKULTA

Katedra sociologie

Bakalářská práce

Martin Karnet

20 let výzkumu sociální stratifikace v ČR

20 years of research in social stratification
in the Czech Republic

Praha 2012

vedoucí práce: Mgr. Petr Lupač

Chtěl bych na tomto místě poděkovat Mgr. Petru Lupačovi za příkladné vedení práce a za jeho trpělivý přístup. Poděkování patří také všem mým blízkým, kteří mě během vzniku této práce podporovali.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 22. 5. 2012

podpis:

Abstrakt:

Bakalářská práce se snaží shrnout nejvýznamnější osobnosti, které se v posledních dvaceti letech věnovaly tématu sociální stratifikace. V první kapitole práce je pojem sociální stratifikace vymezen a zároveň jsou definovány další základní termíny, které se s rozvrstvením společnosti pojí. Část práce je věnována z hlediska stratifikačních výzkumů období vlády komunistického režimu v Československu, kde je vyzdvížena postava Pavla Machonina a jeho velkého sociologického výzkumu. Většina práce se zabývá dobou po Sametové revoluci. Cílem práce je porovnat jednotlivá témata, kterým se věnovali autoři v rámci tématu sociální stratifikace těsně po Sametové revoluci se současnou reflexí sociální stratifikace.

This bachelor thesis summarizes the most important personalities who devoted to the topic social stratification in the last twenty years. In the first chapter, the term social stratification is explained and other important terms are defined. The next part of the work analyses stratification researches in the period of the dominance of the communistic regime in the Czechoslovakia. This period is mainly connected with Pavel Machonin who executed an important sociological research in 1967. The most extensive part of this thesis is devoted to the period after the Velvet Revolution in the Czech Republic. In this chapter are compared themes that authors devoted to the topic social stratification during several years after the Velvet revolution with the contemporary reflection of social stratification.

Klíčová slova:

sociální stratifikace, Česká republika, česká společnost, výzkum

social stratification, Czech Republic, Czech society, research

Obsah

Seznam tabulek.....	6
Úvod.....	7
1 Sociální stratifikace – vymezení pojmu a definice základních termínů.....	9
2 Výzkumy sociální stratifikace před rokem 1989... 	13
3 Snímek reflexe sociální stratifikace těsně po Sametové revoluci.....	17
3.1 Reflexe období před rokem 1989	17
3.2 Příspěvky teoretické povahy	22
3.3 Problematika příjmových nerovností a chudoby.....	23
3.4 Profesní struktura.....	27
3.5 Problematika vzdělanostních nerovností.....	28
3.6 Sociální zprávy	29
4 Cesta od transformace k současnosti	31
5 Současný snímek reflexe sociální stratifikace.....	35
5.1 Teoretické příspěvky	35
5.2 Vzdělanostní struktura.....	37
5.3 Sociální zprávy o české společnosti	40
5.4 Životní styl.....	41
5.5 Problematika homogamie.....	43
6 Diferenciace témat u obou sledovaných snímků ...	45
Závěr.....	47
Zdroje	49

Seznam tabulek

Tabulka 1: Rozdělení domácností v ČSFR na bohaté a chudé.....	26
Tabulka 2: Konstrukce typologických kategorií na škále bohatství / chudoba.....	26
Tabulka 3: Vzdělání obyvatelstva (osoby starší 15 let) (1996).....	29
Tabulka 4: Vývoj vzdělanostní struktury po roce 1989 (2011).....	39
Tabulka 5: Obliba jednotlivých činností na základě sociálního postavení.....	43

Úvod

Ve své bakalářské práci se budu zabývat tématem sociální stratifikace. Práci jsem nazval 20 let výzkumu sociální stratifikace v ČR a pokusím se v ní shrnout nejvýznamnější osobnosti, které se po roce 1989 tématu rozvrstvení společnosti věnovaly.

Zmíněným tématem se v naší zemi po Sametové revoluci zabývá poměrně úzký okruh autorů. Pokusím se analyzovat publikace vydané na téma rozvrstvení společnosti v České republice, zároveň ale budou předmětem mého zájmu různé příspěvky vydávané v odborných časopisech. Z autorů nejčastěji skloňovaných v této práci mohu zmínit například Milana Tučka, Pavla Machonina, Jiřího Večerníka, Petra Matějů nebo Tomáše Katrňáka. Originalita mé práce by měla být zaručena faktem, že se tímto tématem z tohoto hlediska v České republice zatím nikdo nezabýval. Tomáš Katrňák ve spolupráci s Petrem Fučíkem sice nedávno vydali knihu, která mapuje vývoj sociální stratifikace v posledních dvaceti letech. Předmětem zájmu mé práce jsou však narozdíl od Katrňáka s Fučíkem stratifikační výzkumy ve velmi podobném časovém období. Zabývám se tedy reflexí sociální stratifikace. Pokusím se shrnout, kdo se tématu reflexe sociální stratifikace po Sametové revoluci a částečně i před ní věnoval a s jakým výsledkem.

Po vymezení termínu sociální stratifikace a definici souvisejících pojmů bych se rád ve své práci krátce vrátil před rok 1989. Důvodem této části je především fakt, že spousta autorů se po pádu komunistického režimu do této doby z různých důvodů vracela a odkazovala na autory a díla z tohoto období. Sociální stratifikace stejně jako celá sociologie byla za minulého režimu značně opomíjena. Ve zmíněné části bych rád vyzdvihl především činnost jedné osobnosti. Řeč je o Pavlu Machoninovi a jeho velkém sociologickém výzkumu provedeném ve spolupráci s týmem mladých sociologů v roce 1967. V kapitole popisující období před rokem 1989 dále představím některé důležité mezníky a osobnosti, které s výzkumem rozvrstvení společnosti souvisí.

Téměř celá práce se však bude orientovat na časové období po Sametové revoluci v Československu a následně v České republice. Po listopadu 1989 se v naší republice stejně tak jako v ostatních postsocialistických zemích podstatně změnilo vnímání a pozice

společenských věd jako takových. Sociologie a s ní spojené i výzkumy sociální stratifikace zažívaly v této době obrovský rozmach.

Hlavním cílem mé bakalářské práce bude porovnat, jakým tématům se v rámci reflexe sociální stratifikace věnovali autoři v krátkém časovém období po listopadu roku 1989 s tématy současné reflexe. Nejdříve vytvořím pomocí obsahové analýzy snímek, který by měl tématicky rozčlenit publikace a odborné články, které vznikly v souvislosti s rozvrstvením společnosti v období trvajícím několik let po roce 1989. Následně po té stejným způsobem vytvořím obrázek reflexe sociální stratifikace v posledních několika letech. Časovému období mezi oběma zmíněnými intervaly, to znamená přibližně druhé polovině devadesátých let 20. století a první polovině prvního desetiletí v novém tisíciletí, bych nechtěl věnovat tak rozsáhlý prostor. Tato doba nebude hlavním předmětem mého zájmu. V tomto období bych jen stručně představil nejvýznamnější výzkumy, publikace a jména spojená se sledovaným tématem. Po geografické stránce se budu soustředit výhradně na oblast dnešní České republiky.

V závěrečné kapitole bude mým úkolem představit hlavní rozdíly, které jsem zpozoroval při porovnání obou zmíněných snímků. Pokusím se shrnout, která témata zažila po dvaceti letech rozmach a která naopak zmizela do ústraní. V neposlední řadě se budu snažit vysvětlit příčiny nejrůznějších tématických proměn. Rozhodl jsem se zkoumat danou problematiku z tohoto hlediska především z důvodu, že mi přijde velice zajímavé porovnat tématickou strukturu reflexe sociální stratifikace během dvou období, která jsou po společenské, kulturní i ekonomické stránce značně rozdílná.

1 Sociální stratifikace – vymezení pojmu a definice základních termínů

Každou společnost můžeme charakterizovat určitými znaky. Sociální stratifikace zcela jistě mezi takové charakteristické znaky patří. Tento pojem se dá vysvětlit různými způsoby. Stratifikaci můžeme například vztáhnout k existenci různých hledisek, ve kterých lze mezi jednotlivými členy společnosti vyzorovat určité rozdíly. Mezi taková hlediska patří například životní úděl, materiální stránka lidského života nebo podíl na moci. Již od starověku se mnoho myslitelů zabývalo otázkou, proč k takovému rozvrstvení společnosti vůbec dochází. Postupem času se velmi lišily názory na to, zda je rozvrstvení v každé společnosti jevem nutným a nezbytným.

Sociální stratifikace nám tedy popisuje, že společnost není tvořena celkem, který by byl sociálně jednotný a byl složen z naprosto stejných prvků. Společnost je rozdělena do několika nerovných skupin, které mají rozdílný podíl na cenných a nedostatkových statcích. Stratifikace působí v jistém ohledu také jako indikátor, protože nám ukazuje, co je v dané chvíli v konkrétní společnosti považováno za nedostatkové.

Pojem stratifikace pochází z latinského slova *stratum*, které v překladu znamená vrstva. Původně tento pojem využívali geologové, do sociologické terminologie byl převzat až později. Pojmy společnost a sociální stratifikace byly v průběhu historie mnohokrát různě definovány. Společnost může být vysvětlena jako „*hierarchie určitých segmentů společnosti, kde na vrcholu nalézáme privilegované, tj. mocné a bohaté, kteří bývají zpravidla váženi a ctěni, a u dna ty nejchudší, kteří žijí na okraji společnosti, tj. deprivilegované.*“ (Šanderová 2000, s. 9). Již v samotné definici společnosti je v určité podobě sociální stratifikace skryta, protože se zde mluví o kontrastu bohatých a chudých uvnitř společnosti.

Sociální stratifikaci můžeme též nahradit pojmem sociální vrstvení. Popisuje se tak strukturovaná nerovnost mezi různými skupinami lidí. „*Max Weber rozlišoval mezi společnostmi stratifikovanými podle statusu (založeném na askriptivních charakteristikách a méně propustné – otrokářství, kasty, stavy) a společnostmi stratifikovanými podle třídy (propustnější), přičemž tyto systémy mohou často existovat vedle sebe (např. kdysi třídy a*

otrokářství v USA).“ (Jandourek 2001, heslo *stratifikace sociální*). Již v této citaci jsou naznačeny některé typy stratifikačních systémů, které rozlišujeme nejčastěji čtyři. Prvním typem je otrokářský systém, v němž můžeme nalézt svobodné i nevolníky. V kastovním systému jsou lidé rozřazeni do kast, které jsou neprostupné. To v praxi znamená, že člověk se v jedné kastě narodí a není pro něj během jeho života možné přejít do kasty jiné. Třetím typem je systém stavovský, ve kterém jsou lidé rozděleni do stavů, u nichž je prostupnost větší než u kast. Stavovský systém je spojený především s tradiční společností, ve které znázorňuje nerovnosti mezi lidmi. Posledním typem stratifikačního systému je třídní systém, v němž jsou lidé rozděleni do tříd. S tímto typem se nejčastěji setkáváme v moderních společnostech. Podle Karla Marxe jsou lidé klasifikováni do tříd na základě vlastnictví výrobních prostředků. Tato teorie se nazývá silná třídní teorie (třídní přístup). Druhou teorií je slabá třídní teorie (stratifikační přístup), kterou představil Max Weber. Lidé jsou podle Weberovy teorie klasifikováni do tříd na základě postavení na trhu práce.

Existují dvě různá pojetí sociální stratifikace. Prvním pojetím je teorie konfliktu, která vidí v sociální stratifikaci převážně soupeřící jedince, kterým jde především o jejich vlastní prospěch. Obsazování významných pozic v jednotlivých skupinách je na základě tohoto pojetí také výsledkem určitého druhu konfliktu. Na opačném pólu stojí teorie konsensuální, podle které sociální stratifikace motivuje jedince k lepším výkonům. Pro každého člověka je velmi obtížné obsadit vysokou pozici, protože je po něm vyžadována náročná příprava. *„Nerovnost odměn tuto náročnost kompenzuje a zaručuje, že nejdůležitější pozice budou obsazovány nejvhodnějšími kandidáty.“* (Keller 2008, s. 192). Konsensuální pojetí sociální stratifikace zastávají především strukturální funkcionalisté¹.

Po vymezení pojmu sociální stratifikace je nutné definovat několik základních termínů, které se sociální stratifikaci úzce souvisí. Prvním z nich je **Sociální struktura**. Tento pojem označuje síť vztahů ve společnosti, která propojuje její členy. Sociální struktura pomáhá vytvářet identitu společnosti a odlišit konkrétní společnost od jiné podobné společnosti. Zároveň můžeme díky ní zjistit, co je ve zkoumané společnosti relativně trvalé. Jedním z hlavních témat sociální stratifikace je, zda má na sociální strukturu vliv téměř každodenní obměna členů v různých skupinách a spolcích. Existuje

¹ Strukturální funkcionalismus je sociologický směr, který vznikl ve 20. letech 20. století. Směr definuje sociální realitu jako množinu jednotlivých prvků, které ve společnosti plní dílčí funkce. Za nejvýznamnější představitele tohoto směru jsou považováni Talcott Parsons a Robert King Merton.

ještě spousta dalších procesů, které na sociální strukturu působí a ovlivňují ji. Sociální strukturu lze zkoumat z několika základních pohledů. Sociologie v tomto případě spolupracuje například s demografií. S její pomocí analyzujeme sociální strukturu podle pohlaví nebo stáří. Pro zkoumání příjmových nerovností a životní úrovně obyvatelstva je zase důležitá spolupráce sociologie s ekonomikou. Sociální struktura nám pomáhá na základě zmíněných charakteristik zařadit jedince do příslušné pozice ve společnosti.

Sociální status označuje pozici, kterou jedinec zaujímá v sociálním systému. Tato pozice vyjadřuje určitou hodnotu vzhledem k ostatním pozicím. Ve stejném smyslu, v jakém hovoříme o daném postavení jedince, můžeme také mluvit o postavení celé rodiny nebo etnické skupiny. Sociální status můžeme rozlišovat podle různých hledisek. Patrně nejznámější je rozdělení na sociální status připsaný (askripce), který jedinec nemůže vlastním jednáním ovlivnit. Do této kategorie patří například biologické předpoklady, rasa, pohlaví nebo věk. Na opačném pólu stojí status získaný, který člověk může vlastním jednáním ovlivnit. Tento typ statusu záleží především na lidských schopnostech a dovednostech. Do této skupiny je možné zařadit například vzdělání, profesi nebo podíl na moci. Dále můžeme rozlišovat sociální status aktuální a sociální status latentní. Aktuální status spojujeme s chováním, které je právě vykonáváno, kdežto u latentního statusu nemůžeme nalézt souvislost mezi aktuálně vykonávanou činností a statusem. (například u číšníka, který nás obsluhuje, nebudeme v dané situaci řešit jeho politický status). Sociální status lze také rozdělit na objektivní, který ukazuje, jak je daný člověk hodnocen ostatními lidmi, a subjektivní, který popisuje, jak člověk hodnotí sám sebe.

Sociální status vymezuje určitý druh chování, který budou ostatní členové společnosti od konkrétního jedince v daném postavení očekávat. S konkrétním typem chování přináší sociální status i určitá práva a povinnosti ve vztazích k ostatním lidem. Nejvyšší sociální status může ve všech společnostech vlastnit jen omezený počet lidí. Vysoký sociální status tak lze považovat za nedostatkový statek. Různé sociální statusy s sebou přináší specifický životní styl.

Sociální role je pojem, který s oběma předešlými termíny velmi úzce souvisí. V jedné z definic je dokonce sociální struktura vysvětlována jako souhrn statusů a s nimi spojených rolí. Status vymezuje určitou pozici, kterou jedinec zaujímá v sociálním žebříčku, kdežto role formuluje konkrétní vztah, který vymezuje tato pozice vůči ostatním

pozicím. Sociální roli je tedy možné popsat jako souhrn očekávaných chování člověka, které lze předpokládat na základě jeho postavení ve společnosti. Je odrazem toho, co se od jedince v daném postavení očekává. Chování, které od nás společnost v souvislosti s určitým sociálním statutem čeká, je sice pod kontrolou, ale tato kontrola je ve většině případů pouze neformální.

Může dojít k situaci, při které se jednotlivé role dostanou do konfliktu. To v praxi znamená, že jednatel není z různých důvodů schopen se naplno věnovat více rolím a chovat se v rámci nich tak, jak to od něj společnost očekává. Typickým příkladem je konflikt rolí zaměstnance a otce rodiny. Některé role jsou jedinci pro život pevně přiděleny, jiné si může svobodnou volbou vybrat. Existují takové role, u kterých má člověk možnost pozměnit jejich pojetí nebo si je pro svůj život vhodněji upravit.

Sociální mobilita označuje přesun mezi společenskými vrstvami. Do jiné společenské vrstvy může přecházet jedinec nebo celá skupina. Nejčastější je dělení na sociální mobilitu vertikální a horizontální. V rámci vertikální mobility můžeme dále vyčlenit mobilitu vzestupnou, která popisuje přesun do vyšších společenských vrstev, nebo naopak sestupnou, která znamená přesun do nižších vrstev. Vertikální sociální mobilita tedy znamená jistý posun směrem nahoru nebo dolů ve společenském žebříčku. Horizontální mobilita označuje pohyb ve společnosti, při kterém se ale sociální status nezmění. Typickým příkladem tohoto druhu mobility je stěhování nebo změna profese. Existuje také dělení na sociální mobilitu intragenerační, která označuje pohyb ve společnosti v rámci jedné generace. Popisuje se tímto způsobem jedinec, který porovnává dosažené pozice v průběhu svého života. Druhým typem je mobilita intergenerační, která porovnává mezi jednotlivými generacemi sociální postavení dětí ve srovnání se svými rodiči.

Podle toho, v jaké míře je sociální mobilita vůbec možná, rozlišujeme typy společností. Společnosti, ve kterých je možný pohyb mezi jednotlivými vrstvami, označujeme jako otevřené. Naopak společnosti, ve kterých není možný žádný nebo jen velmi malý pohyb mezi vrstvami, označujeme jako uzavřené.

2 Výzkumy sociální stratifikace před rokem 1989

Téměř celá práce by se měla zabývat českými výzkumy sociální stratifikace po roce 1989. Rád bych se však stručně vrátil k několika výzkumům a publikacím, které se zabývají sociálním rozvrstvením v českých zemích před rokem 1989. První studie, které budou v této kapitole zmíněny, nelze označit explicitně jako studie sociologické, věnují se však částečně problematice sociálního vývoje českého obyvatelstva. Zabývají se tedy tématy, které jsou pro dnešní sociologické vědění stále významné. Následně bude věnován prostor také pracím, které vyšly v Československu v době vlády komunistického režimu. V této souvislosti bude představen výzkum z šedesátých let 20. století, který byl a stále je v rámci tématu sociální stratifikace jedním z nejvýznamnějších.

Poměrně nedávno vyšla studie, která se zabývá sociálním vývojem v českých zemích od nástupu Josefa II. na český trůn v roce 1781 až po vypuknutí první světové války v roce 1914. Autory této publikace jsou Jiří Matějček a Jana Macháčová². Kniha se věnuje převážně ve své druhé kapitole problematice, kterou bychom dnes nazvali sociální stratifikací. Obyvatelé českých zemí jsou zde rozděleni na horní, střední a dolní vrstvu. Kniha se zabývá také velikostí a významem různých profesních skupin ve společnosti.

Na předchozí studii z chronologického hlediska navazuje dvoudílná publikace Václava Průchy, která mapuje hospodářské a sociální dějiny v Československu od konce první světové války do rozpadu československé federace na dva samostatné státy. V první části³ této dvoudílné rozsáhlé studie se autor zaměřuje na časové období od konce první světové války do konce druhé světové války. Pokud bychom měli tuto knihu porovnat s dílem Matějčka a Macháčové, je Průchova studie daleko více zaměřena na ekonomickou a hospodářskou situaci v českých zemích. Problematice, která by souvisela se sociální stratifikací, se věnuje jen ve velmi malé míře. Průchova studie nabízí na českou společnost detailnější a přesnější pohled zejména díky používání kvalitnějších metod a technik při sčítání českého obyvatelstva a určování jeho národnostní struktury. Velmi podrobný obraz

² Matějček, J. – Macháčová, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914. Praha, nakladatelství Karolinum 2010

³ Průcha V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 1. díl období 1918 – 1945. Praha, nakladatelství Doplněk 2004

o české společnosti přineslo sčítání obyvatel z roku 1930, které Průcha ve svém díle použil jako zdroj dat. Během hospodářské krize 30. let stejně jako během druhé světové války došlo v sociální struktuře českého obyvatelstva k obrovským změnám. Absence údajů z tohoto období je však velkým nedostatkem pro analýzu sociální struktury v českých zemích v daném časovém intervalu.

Autory, kteří se věnovali problematice sociální stratifikace v Československu během vlády komunistického režimu, je možné rozdělit do několika skupin. Jako kritérium pro rozdělení slouží především jejich osud během komunistické nadvlády. Do první skupiny by patřili oficiální autoři, kteří směli svá díla publikovat a jejichž tvorba byla režimem velmi ovlivněna. Mezi takové autory by patřil například František Charvát a jeho publikace o sociální struktuře z roku 1972⁴. Již podle roku vydání je zřejmé, jakým směrem je celé dílo orientováno. Kniha publikovaná na počátku normalizační éry má svou teoretickou a praktickou část. Teoretická východiska jsou v publikaci postavena na marxisticko-leninském pojetí, empirická část se zabývá především dělníky a jejich životní úrovní.

Druhou kategorií autorů zastupuje například Jaroslav Klofáč, který patřil zpočátku mezi autory, jejichž tvorba byla velmi dobově podmíněna. V roce 1970 byl však komunisty odstraněn z veřejného života. Klofáčova studie⁵, která se zabývá sociální stratifikací převážně po teoretické stránce, vyšla až v zahraničí po jeho smrti. Kniha je na tomto místě zmíněna také jako určitá reakce na publikaci Františka Charváta. Klofáč s Charvátěm v úvodní kapitole své knihy v některých ohledech souhlasí, celkově však u jeho tvorby odsuzuje ovlivnění totalitním režimem. Dále se Klofáč zabývá specifickými sociálního rozvrstvení české společnosti. Sledované období rozdělil na pět kratších časových etap, které z různých hledisek v rámci tématu sociální stratifikace dále analyzuje.

Velmi důležitá a pro české sociologické vědění také výjimečná je v této části osobnost Pavla Machonina. Toho totiž v některých ohledech stihl podobný osud jako Jaroslava Klofáče, oba dva autoři byli totiž od počátku sedmdesátých let pronásledováni komunistickým režimem. Machonin provedl v roce 1967 velký výzkum sociální stratifikace, který podával reálný obraz o tehdejší české společnosti. Na výzkumu

⁴ Charvát, F.: Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech. Praha, Academia 1972

⁵ Klofáč, J.: Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945 – 1980. Stockholm, INDEX 1985

Machonin pracoval spoločne s tímom mladých sociológů⁶. O tomto šetření se dá říci, že bylo zcela očištěno od ideových vlivů, přestože bylo provedeno během vlády komunistického režimu v Československu. František Charvát vydal svou výše zmíněnou studii jako protiváhu proti teoriím, které se v Československu rozšířily na konci šedesátých let 20. století. Těmito teoriemi, které podle Charvátova tvrzení zastírají třídní pohledy na společnost, měl na mysli především Machonina a jeho výzkum z roku 1967. Události Pražského jara⁷, které byly pro Machonina inspirací pro vydání studie o sociální struktuře české společnosti v daném roce⁸, byly na druhou stranu Charvátém označeny za politickou krizi.

Výsledky a interpretace tohoto velkého sociologického šetření vydal Pavel Machonin v různých publikacích. Nejznámějším dílem v souvislosti s tímto výzkumem je kniha *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*⁹, která byla vydána v roce 1969. Kniha byla stejně jako celé šetření naprosto očištěna od vlivů komunistického režimu, což byl také hlavní důvod, proč byl Machonin až do Sametové revoluce režimem pronásledován. Pavel Machonin byl označen za nepřítele socialismu a jeho jméno se vrátilo do veřejného života prakticky až po roce 1989. Po Sametové revoluci měla velký význam především spolupráce Machonina s Milanem Tučkem. Této autorské dvojici bude ještě věnován prostor v dalších kapitolách.

Machoninův výzkum sociální stratifikace probíhal mezi listopadem a prosincem roku 1967. Empirické údaje byly získávány během dvou šetření, která probíhala paralelně. V rámci velkého šetření byla sesbírána data od 13 215 obyvatel, malé šetření čítalo 1 431 respondentů¹⁰. Výzkum byl plně reprezentativní pro socializovanou mužskou populaci. Základní technikou, která byla při šetření použita, byl standardizovaný rozhovor s respondentem. Machonin se ve svém výzkumu věnuje například národnostnímu složení Československa, generační struktuře obyvatel, konzistenci¹¹ sociálního statusu nebo

⁶ S Machoninem na výzkumu spolupracovali například Bohumil Jungmann, Miloslav Petrusek, Jiří Linhart, Zdeněk Šafář nebo Robert Roško.

⁷ Pražské jaro označuje období uvolnění politických poměrů v Československu na jaře 1968. Za jeho konec je považována okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu roku 1968.

⁸ Machonin, P.: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968. Praha, Karolinum 1992

⁹ Machonin, P. a kol.: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava, EPOCHA 1969

¹⁰ Zatímco velké šetření mělo podat globální obraz o československé společnosti v roce 1967, malé šetření bylo zaměřeno výhradně na výzkum prestiže povolání.

¹¹ Konzistence označuje soulad mezi jednotlivými dimenzemi sociálního statusu.

problematice životní úrovně a životního stylu. Po roce 1989 se mnoho českých sociologů k Machoninovu výzkumu v různých souvislostech vracelo. Z tohoto důvodu bude toto největší sociologické šetření provedené během komunistické éry v následujících kapitolách určitě ještě několikrát přímo nebo nepřímo probíráno.

Zastřešujícím dílem, které podává objektivní informace o sociálním vývoji v Československu v době vlády komunistického režimu, je druhý díl studie Václava Průchy¹². Tato kniha poskytuje objektivní obraz o české společnosti, neboť byla vydána až dvě desetiletí po Sametové revoluci. Stejně jako v prvním díle jsou i v této části analyzovány především hospodářské a ekonomické dějiny Československa a sociální struktura je zde věnována vždy jen poměrně krátká část v každé z velmi rozsáhlých kapitol. V poslední části zmíněné studie se autorský kolektiv věnoval sociální situaci v Československu těsně po roce 1989, proto o této knize ještě bude v dalších kapitolách řeč.

¹² Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. 2. díl období 1945 – 1992. Praha, nakladatelství Doplněk 2009

3 Snímek reflexe sociální stratifikace těsně po Sametové revoluci

Následující kapitola by měla přinést co nejpodrobnější představu o reflexi sociální stratifikace v krátkém časovém období po roce 1989. Ve zmíněném časovém intervalu stoupl zájem o sociologii, ostatně stejně tak jako o celé společenské vědy. Cílem této části práce je tedy vymezit, kdo a jakým způsobem se věnoval sociální stratifikaci v několika letech po Sametové revoluci. Jednotlivé příspěvky budou rozděleny do tématických kategorií, kterým se v rámci tématu rozvrstvení české společnosti věnovaly.

Během komunistické nadvlády v Československu byl význam výzkumů sociální stratifikace velmi malý. Pokud se nějaké výzkumy prováděly, sloužily z velké části jako nástroj k propagování komunistické moci. Jednou z mála výjimek byl již jmenovaný sociologický výzkum pod vedením Pavla Machonina provedený v roce 1967. Ostatní výzkumy byly v některých případech cenzurovány a lze dnes jen polemizovat o tom, v jaké míře přinášely pravdivé informace o stavu české společnosti. Určitá část šetření včetně toho Machoninovo se zabývala problematikou životního stylu obyvatel. Tato tematika přináší dnešní vědě jedny z nejhodnotnějších informací, neboť zde nebylo nutné ze strany komunistického režimu klamat společnost dosazováním nesprávných hodnot.

Po Sametové revoluci se sociální struktura společnosti stala novým fenoménem, který vybízel k důkladnému prozkoumání. Počet výzkumů sociální stratifikace prudce rostl, vytvářely se v tématu nové pojmy. Problému sociální stratifikace v Československu se věnovala poměrně úzká skupina autorů, která zahrnovala na jedné straně již známá jména, na straně druhé se však po listopadu 1989 objevila i jména nová. Nyní už přejdeme k tématické struktuře jejich publikační činnosti.

3.1 Reflexe období před rokem 1989

Většina autorů se těsně po Sametové revoluci vracela ve svých příspěvcích v různých souvislostech před rok 1989. V první řadě měli autoři možnost publikovat své

články či knihy, které za doby vlády komunistického režimu nebylo možné vydávat. Nejčastějším mezníkem, ke kterému se autoři z různých důvodů vraceli, byl rozsáhlý výzkum vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva ČSSR z roku 1967 pod vedením Pavla Machonina. Často také autoři ve svých příspěvcích zmiňovali Šetření třídní a sociální struktury z roku 1984, které bylo provedeno pod vedením Jiřího Linharta, jenž byl mimochodem také členem výzkumného týmu během Machoninovo šetření v roce 1967. Pavel Machonin byl po vydání knihy *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace* dlouhých dvacet let nepřítelem komunistického režimu. Resumé k této knize vyšlo těsně po Sametové revoluci a jeho autorem byl Miloslav Petrušek¹³. Cílem tohoto krátkého příspěvku bylo v první řadě přiblížit čtenářům, v jakých podmínkách výzkum vznikl a jaké byly jeho hlavní výsledky. Pavel Machonin se vrátil do vědeckého života na počátku devadesátých let a začal opět i přes svůj pokročilý věk pracovat na publikacích, které souvisely s jeho rozsáhlým výzkumem¹⁴. V prvních letech po pádu komunistického režimu v Československu je jasně patrný návrat k Machoninovu výzkumu z šedesátých let ve všech směrech. Účelem bylo převážně národ seznámit s výzkumem, který měl pro českou sociologii na počátku devadesátých let největší význam. Bylo velmi důležité přiblížit veřejnosti poznatky, z kterých se mělo na počátku transformace české společnosti vycházet při další tvorbě a při dalším sociologickém myšlení.

V roce 1990 byl publikován článek¹⁵, na kterém se podíleli někteří autoři¹⁶ největšího sociologického výzkumu provedeného během komunistické éry. Tato stať měla za úkol vysvětlit, co všechno se od vydání *Československé společnosti* v souvislosti s výzkumem a se zmíněnou knihou v Československu událo. Cílem práce bylo především poprvé oficiálně zveřejnit pohnutý osud knihy a jejích autorů po roce 1969. Stať také opět připomíná výzkum jako takový, přibližuje čtenářům jeho výsledky a interpretace.

Autoři článku ve stati opakují, že základním zjištěním výzkumu byla zřetelná vertikální sociální diferenciaci, která v československé společnosti existovala v roce 1967 i přes všechny nivelizační¹⁷ tendence. Tato diferenciaci, jež byla označena jako

¹³ Tento text vyšel v Sociologickém časopise již v roce 1969.

¹⁴ Příkladem je kniha z roku 1992 Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968.

¹⁵ Alan, J. a kol.: „Československá společnost“ po dvaceti letech. Sociologický časopis, 1990 roč. 26, č. 3

¹⁶ Na autorství článku v Sociologickém časopise se podíleli kromě Josefa Alana také Bohumil Jungmann, Pavel Machonin, Miloslav Petrušek, Jiří Večerník, Zdeněk Šafář a Robert Roško.

¹⁷ Nivelizace znamená snaha o vyrovnávání rozdílů, rovnostářství.

nekapitalistická, měla graduální¹⁸ charakter. Stratifikační rozpětí bylo v Československu daleko menší než v ostatních společnostech kapitalistického typu. Československá společnost sice byla označena jako nekapitalistická, zároveň však ztratila rysy společnosti dělnické¹⁹, protože nebyl prokázán u profesí dělnického typu podíl na moci, který by nabýval významnějšího charakteru.

V další části zmíněného článku autoři poukazují na osudy jejich výzkumu a vydání následné publikace. Přípravy výzkumu, jeho provedení a následné vydání knihy *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace* proběhly bez sebemenších problémů ze strany komunistického režimu, naopak se snaha autorů o vytvoření detailního obrazu české společnosti zpočátku setkala s převážně pozitivním ohlasem. „*Po dubnu 1969 se zčásti pod vnějším tlakem, zčásti za stále vzrůstající iniciativy domácích konzervativních sil poměrně rychle prosadilo administrativní přerušování, popřípadě zabrzdění výkonově demokratizačních tendencí vývoje a došlo k příkrému obratu k restauraci a plnému rozvoji přežívajících rovnostářsko-byrokratických poměrů.*“ (Alan a kol. 1990, s. 136). V roce 1970 se kniha i výzkum staly oficiálně nepřáteli režimu. Byly podrobeny ostré ideologické kritice ze strany zastánců normalizačního procesu v Československu. Tyto režimem podmíněné kritiky argumentovaly především faktem, že kniha nahrazuje stratifikačním pohledem na sociální strukturu společnosti v té době upřednostňovaný třídní pohled, čímž marxistické hledisko vyměňuje za pohled buržoazní sociologie. Autoři výzkumu v porevoluční stati odsoudili zásah do jejich vědecké práce, který v příspěvku označili jako barbarský.

Knihy byla svou významností opravdu výjimečná, neboť podobně rozsáhlá šetření sociální struktury se v ostatních socialistických zemích v té době téměř neprováděla. Přesto však, jak upozorňují autoři, nebyla kniha nikdy podrobena vědecké recenzi. Na závěr článku jsou ze strany autorů připomenuta další dvě šetření třídní sociální struktury v Československu z let 1978 a 1984, která byla z velké části zaměřena na sociální mobilitu.

Již byla předesílána významná porevoluční spolupráce Pavla Machonina s Milanem Tučkem. Tito dva autoři se společně vrátili k výzkumům sociální stratifikace

¹⁸ Stupňovitý

¹⁹ Někdy též označené jako společnosti diktatury proletariátu.

z let 1967 a 1984. Ve dvou statích v Sociologickém časopise z roku 1992 nejprve Tuček²⁰ porovnal výsledky výzkumů z let 1967 a 1984, Machonin²¹ se následně pokusil odpovědět na otázku, zda se změnil typ společenského uspořádání ve zmíněných sedmnácti letech. Tuček nejprve v úvodu stručně představil oba výzkumy. Výzkum Pavla Machonina, jak již bylo dříve zmíněno, čítal více než 13 tisíc respondentů. Již jmenované Šetření třídní a sociální struktury z roku 1984, bylo realizováno pod vedením Jiřího Linharta. Toto šetření bylo provedeno na vzorku asi 20 tisíc respondentů.

Jedním z nejpodstatnějších pojmů obou výzkumů je sociálně ekonomický status jednotlivce, který určoval pozici respondenta v pětidimenzionálním sociálním prostoru. Na základě toho, v jaké míře byly jednotlivé dimenze sociálního statusu spolu v souladu, se rozlišovaly konzistentní a nekonzistentní statusové vzorce. Pokud budeme brát v úvahu více či méně konzistentní statusové vzorce, patřilo k těmto sociálním vrstvám v roce 1967 téměř 62% respondentů. Oproti tomu v roce 1984 mělo konzistentní statusový vzorec pouze 46% dotázaných. (Machonin 1992). Na základě jednotlivých dimenzí se však samozřejmě také strukturovala společnost do několika skupin. Mezi pět základních dimenzí sociálně ekonomického statusu patřila složitost práce, životní styl, příjem, vzdělání a postavení v řízení.

V dimenzi složitost práce byli respondenti rozděleni do šesti skupin. Rozložení respondentů v obou sledovaných letech bylo velmi podobné, je možné sledovat mírný posun k vyšší složitosti práce v roce 1984, což je logickým vyústěním vývoje v oblasti obsahu a charakteru práce. Na tento posun směrem ke složitějším pracím měly vliv například procesy automatizace a mechanizace, industrializace zemědělství, nástup informatiky nebo elektronizace.

Životní styl se ukázal být velmi problematickou dimenzí pro komparaci. Hlavním důvodem bylo zjištění, že předměty a činnosti ve volném čase, které charakterizovaly jednotlivé skupiny v roce 1967 a vydělovaly tak vyšší a nižší sociální vrstvy podle úrovně životního stylu, necharakterizovaly již životní úroveň ani životní styl v roce 1984. Jako příklad může posloužit u vybavení domácností chladnička. Vybavenost tohoto přístroje sice

²⁰ Tuček, M.: Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 1

²¹ Machonin, P.: Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967 – 1984? Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 1

v roce 1984 dosahovala téměř sto procent, o sedmnáct let dříve však byla vybavenost domácností tímto přístrojem pouze poloviční. Videorekordér dosahoval v roce 1967 nulových hodnot, ovšem o 17 let později již některé domácnosti tímto přístrojem disponovaly. Vztah mezi předměty ve vybavení domácností a činnostmi ve volném čase v letech 1967 a 1984 byl velmi volný. (Tuček 1992).

V problematice příjmových nerovností bylo obyvatelstvo rozděleno do šesti kategorií podle výše příjmu. Platy za porovnávaných sedmnáct let samozřejmě nabývaly vyšších hodnot, proto byly jednotlivé kategorie v roce 1984 navrženy tak, aby kopírovaly distribuci příjmů z roku 1967. Pokud bychom měli porovnávat rozložení příjmů z let 1967 a 1984, nedošlo v této dimenzi za sledované období k výraznějším změnám.

U vzdělání celkem logicky nastal jistý posun k vyšším kategoriím. Zároveň v roce 1984 téměř vymizela skupina s neukončeným základním vzděláním. Podstatnou měrou se zvýšil počet vysokoškoláků a lidí s maturitou. Co se týče postavení v řízení²², byl jednotlivým bodům škály ponechán významový obsah. Oproti roku 1967 stoupl v roce 1984 počet respondentů, kteří nemají žádné podřízené. Zvětšilo se ale i procentuální zastoupení těch, kteří mají pod sebou více než deset podřízených. (Tuček 1992).

Předchozí poznatky je možné k uzavření komparace dat z výzkumů z let 1967 a 1984 shrnout do následujících tezí: „1. V každé jednotlivě vzaté dimenzi sociálně ekonomického statusu byla i v roce 1984 společnost nepochybně rozvrstvena (stratifikována). 2. Obsazení jednotlivých strat v daných oblastech mělo podobný hruškovitý charakter s tím, že v některých oblastech muselo ve stagnující společnosti zákonitě dojít k posílení středu na úkor nejnižších vrstev. 3. Posílení středních vrstev je v empirických datech způsobeno navíc tím, že nové diferencující elementy, o nichž by bylo možné předpokládat, že vytvářejí nové nerovnosti, nebyly ani v roce 1984 dostatečně a kvalifikovaně zjišťovány (možná také nebyly v populaci dostatečně sociálně zakotveny a reprezentovány).“ (Tuček 1992, s. 67). Srovnat data ze dvou výzkumů a na jeho základě analyzovat rozsah změny ve společenském uspořádání nebyl vůbec jednoduchý úkol. Jak již bylo zmíněno, bylo velmi náročné studovat například vybavenost domácností, platy nebo složitost práce. Tyto údaje nabývaly po sedmnácti letech různých hodnot především kvůli inflaci, zvyšování životní úrovně nebo modernizaci domácností.

²² Je možné také chápat jako účast na řízení nebo podíl na moci.

3.2 Příspěvky teoretické povahy

Tématem, které nelze v tomto výčtu opomenout, jsou teoretické příspěvky. Tyto stati vycházely především v Sociologickém časopisu a mezi jejich autory patřil například Petr Matějů, Pavel Machonin, Milan Tuček nebo Miloslav Petrušek. Někteří autoři²³ se na počátku 90. let mimo jiné začali zajímat o Machoninův výzkum z roku 1967 po teoretické a metodologické stránce. Pokusili se poukázat na některé nesrovnalosti, které Machoninův výzkum přinesl. Autoři také některé výsledky ze sedmdesátých a osmdesátých let představili ve stratifikační perspektivě let šedesátých. Položili si otázku, nakolik se vyplnily předpoklady, prognózy a výhledy do budoucna, které Machonin ve svém výzkumu formuloval. Na některá data byly také použity modernější metodologické postupy a vznikla reanalýza. Sám Pavel Machonin ve spolupráci s Miloslavem Petruskem na tuto stať reagovali o necelý rok později²⁴. V této obraně Machonin s některými body kritiky souhlasí, v některých případech se však obrací proti kritikům do opozice a stojí si za svými názory.

Pavel Machonin²⁵ společně s Milanem Tučkem²⁶ se po roce 1989 věnovali také teoretickým předpokladům transformace československé společnosti a vzniku nové sociální struktury po teoretické stránce. Ukazují především na složitost a problémovost přeměny sociální struktury společnosti od totalitární společnosti ke společnosti pluralitně demokratické. Již získané poznatky o trendech a vývojových tendencích transformace podrobil Machonin v roce 1991 určité revizi. V ní především poukazuje, jak již bylo řečeno, že proces přeměny nebude zdaleka tak jednoduchý, jak se očekávalo. *„A tak se místo poměrně jednoduchého schématu několika základních jednosměrných procesů sociální transformace, odstupňovaných do několika málo variant, v realitě setkáváme s mnohem větší spletitostí mnoha souběžných i mnoha vzájemně se křížících a si překážejících tendencí, včetně tendencí destruktačních, přičemž výsledný sociální pohyb je obtížně předvídatelný, pouze povlovný a jen neúplně se přibližuje předpokládanému*

²³ Boguszak M. – Matějů, P. – Gabal, I.: Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR. Příspěvek k sebereflexi československé sociologie. Sociologický časopis, 1990 roč. 26, č. 3

²⁴ Machonin, P. – Petrušek, M.: Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu. Sociologický časopis, 1991 roč. 27, č. 1

²⁵ Machonin, P.: Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti. Sociologický časopis, 1991 roč. 27, č. 3

²⁶ Machonin, P. – Tuček, M.: Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři. Sociologický časopis 1994, roč. 30, č. 3

ideálnímu směřování.“ (Machonin 1991, s. 309). Co se týče metod výzkumu transformace československé společnosti, zastává se Machonin metodologických principů Karla Marxe. Při této příležitosti poukazuje na fakt, že i přes překonání marxismu jako sociálně politické doktríny na konci 20. století, má stále Karl Marx čím obohatit vědu převážně v tématu metodologie vědeckých výzkumů. Společně s Tučkem se Machonin zabýval také tématem obměny politických elit a vzhledem nových sociálních struktur. Prostor je věnován i prognózám do dalších roků, tedy především do druhé poloviny devadesátých let 20. století a následně i do přelomu tisíciletí. Vedle předpokládaného vývoje třídně profesionální struktury je zde do budoucna také nastolena otázka zájmových střetů vyšších a nižších sociálních vrstev.

3.3 Problematika příjmových nerovností a chudoby

Tomuto tématu se v období několika let po Sametové revoluci věnuje v největší míře jeden člověk – Jiří Večerník. Tento sociolog se zabýval problematikou příjmových nerovností již před rokem 1989. Ve své polistopadové studii²⁷ podává úvodní informace k výzkumu chudoby v československé společnosti. Večerník poukazuje především na fakt, že Sametová revoluce přinesla a dále do budoucna ještě přinese zvyšování sociálních nerovností. Doba po roce 1989 některým lidem přála, jiné naopak uvrhla do velkých finančních potíží. Již Pavel Machonin s Milanem Tučkem se v rámci analýzy nové sociální struktury ve studii v předchozím tématu zabývali prudkým nárůstem podnikatelů po Sametové revoluci, jejichž počet mezi léty 1989 a 1993 stoupl osmnáctinásobně. (Machonin a Tuček 1994). Někteří z nich ovšem přecenili své podnikatelské schopnosti, proto začal v následujících letech kvůli těmto jedincům počet podnikatelů zvolna klesat. Zvyšování sociálních rozdílů po roce 1989 se věnuje Jiří Večerník také v souvislosti s nárůstem příjmových nerovností v období několika let po Sametové revoluci²⁸. Tento proces se také nazývá rozevírání příjmových nůžek v české společnosti a v dalších letech se mu ve velké míře věnovali například Petr Matějů ve spolupráci s Blankou Řehákovou²⁹

²⁷ Večerník, J.: Úvod do studia chudoby v Československu. Sociologický časopis, 1991 roč. 27, č. 5

²⁸ Večerník, J.: Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988 – 1992. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 5

²⁹ Matějů, P. – Řeháková, B.: Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti? Percepce sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 3

nebo Jan Keller, o kterém bude ještě řeč v následujících kapitolách. Obecně nárůst sociálních nerovností v České republice pokračuje víceméně až do současné doby. Matějů s Řehákovou zkoumali především názor respondentů na nerovnosti a spravedlnost po roce 1989. Velmi podobnou problematiku zkoumal také Machonin s Tučkem. Na základě jejich šetření celkem 93 procent respondentů tvrdilo, že jsou nerovnosti po Sametové revoluci větší než před ní. Velká většina populace by se dala vměstnat do dvou tvrzení. Jedna část populace tvrdila, že nerovnosti se po roce 1989 spíše zvětšily a změny v naší společnosti přinesly poněkud více spravedlnosti. Druhá část populace byla radikálnější, když zastávala názor, že nerovnosti se určitě zvětšily, ale spravedlnosti je díky změnám ve společnosti určitě méně. (Machonin a Tuček 1996).

Večerník se také krátce věnoval historii výzkumu chudoby v Československu. Tradice zkoumání chudoby sahá až do období První republiky, kdy byla chudoba považována za vážný problém a tehdejší sociologie ji ve svých tématických příspěvcích věnovala značnou pozornost³⁰. Statistický úřad si dal tehdy za úkol prozkoumat, jak vypadají rodinné rozpočty nezaměstnaných dělníků. Bylo stanoveno existenční minimum a v dalších šetřeních byly zkoumány hmotné poměry sociálně nejslabších skupin obyvatelstva. Komunistický režim naopak nebyl studiu chudoby vůbec nakloněn. V této době se o chudobě prakticky nesmělo mluvit, pro komunistickou moc byla chudoba problémem, který ve své podstatě neexistoval. Jednou z mála osobností, která se této tematice v době komunistické vlády věnovala, byl Miroslav Hiršl³¹. Tento sociolog se zabýval domácnostmi, které žijí pod prahem existenčního a sociálního minima. Existenční minimum bylo tehdy stanoveno jako 42% příjmu pro spotřební jednotku a sociální minimum představovalo 56% příjmu pro spotřební jednotku. (Večerník 1991). Po listopadu roku 1989 se díky nové ekonomické a sociální situaci stal problém chudoby z výše zmíněných důvodů velice aktuální. Ekonomická reforma přinesla velké změny související s rodinnými rozpočty velké většiny domácností.

Při pohledu na příjmové nerovnosti z let 1991 a 1992 lze dojít k závěru, že došlo oproti roku 1988 k poměrně výraznému zvýšení distribuce celkových příjmů. O počátku procesu rozevírání nůžek v české společnosti hovoří prohloubení míry nerovnosti na obou

³⁰ Jednalo se převážně o časopisy Sociální revue a Sociologické problémy.

³¹ Miroslav Hiršl se věnoval podobné tematice také po Sametové revoluci. V roce 1990 vydal knihu s názvem Současné problémy životního minima ve vyspělých zemích.

pólech. Pozice deseti procent domácností, které mají nejvyšší příjmy, se výrazně zlepšila. Na druhou stranu situace deseti procent domácností s nejnižšími příjmy se mírně zhoršila, ovšem jen v relativním pohledu. Nejvyšší vzestup nerovností byl zjištěn v příjmech na osobu, střední vzestup zaznamenaly mzdy a nejmenšího vzestupu dosáhly příjmy domácností. Díky opakovanému zvyšování důchodů bylo možné v období několika let po Sametové revoluci sledovat výrazné zlepšení příjmové situace důchodců. V míře příjmové nerovnosti měly největší význam demografické faktory, dále pak dosažené vzdělání a vlastnický sektor. Převaha demografické determinace by však měla být do budoucna postupně nahrazena ekonomickým modelem. V tomto modelu mají příjmy domácnosti klíčový význam při utváření a následném analyzování finanční situace jednotlivých domácností. (Večerník 1992).

Kromě Jiřího Večerníka se částečně po roce 1989 zabýval problematikou chudoby v Československu také Pavel Machonin. Ten navázal na Večerníkovy úvodní příspěvky k chudobě v Československu článkem³², ve kterém se věnuje skupině obyvatel Československa, jež je podle určitých kritérií označena jako chudá nebo chudobě se blížící. Jako základ své analýzy zvolil Machonin tři dimenze. V první řadě se jednalo o souhrnný čistý příjem rodinné domácnosti na jednoho člena, dále pak materiální vybavenost domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby a poslední dimenzí byl majetek rodinné domácnosti ve finančním vyjádření přepočtený na hlavu. Na základě těchto tří dimenzí rozdělil Machonin populaci na dvě části. Jedna část zahrnující přibližně dvě třetiny obyvatelstva byla označena jako bohatá, druhá část zahrnující asi jednu třetinu obyvatel byla považována za chudou. Machoninův výzkum byl proveden na vzorku 2 685 rodin, od kterých byly k dispozici všechny potřebné údaje. Rozdělení rodin na dvě protichůdné části je znázorněno v tabulce 1.

Soubor byl tedy rozdělen podle tří základních dimenzí na dvě části, které měly být reprezentovány bohatými a chudými obyvateli Československa. Na základě údajů znázorněných v tabulce 1 byla provedena další klasifikace. Vznikly různé typologie rodinných domácností, které jsou založeny na všech zjištěných dimenzích a zároveň

³² Machonin, P.: K problému sociální identifikace chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva ČSFR. Sociologický časopis, 1993 roč. 29, č. 2

respektují postavení domácnosti na škále, která rozděluje respondenty na bohaté a chudé. Typologie domácností je uvedena v tabulce 2.

Tabulka 1: Rozdělení domácností v ČSFR podle dimenzí na bohaté a chudé:

rozdělení bohatí / chudí	příjem na hlavu	vybavení domácnosti	majetek na hlavu
vysoce a středně situované	66,5 (H)	67,0 (H)	66,9 (H)
nízko situované	33,5 (D)	33,0 (D)	33,1 (D)

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech.

Pro každou dimenzi byla určena hodnota, která rozdělovala respondenty do dvou skupin. U příjmu na hlavu byla tato hodnota 1 450 Kčs, u vybavení domácností 51 800 Kčs a u dimenze majetek na hlavu 75 000 Kčs. Respondenti dosahující v jednotlivých dimenzích vyšších hodnot byli zařazeni do skupiny vysoko a středně situovaných, naopak dotazovaní dosahující nižších hodnot byli zařazeni do kategorie nízko situovaných.

Zdroj: Machonin, P.: K problému sociální identifikace chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva ČSFR. Sociologický časopis, 1993 roč. 29, č. 2.

Tabulka 2: Konstrukce typologických kategorií na škále bohatství/chudoba:

kategorie domácností	typ	A	B	C	D
zámožné a středně situované	1	H	H	H	33,9
převážně zámožné	2	H	H	D	10,3
středně situované	3	H	D	H	15,6
	4	D	H	H	13,3
chudobě se blíží	5	H	D	D	6,7
chudobou ohrožené	6	D	H	D	9,3
	7	D	D	H	4,1
chudé	8	D	D	D	6,8

Poznámka: Rozdělení v dimenzi mezi bohatstvím a chudobou na horní = H a dolní = D je naznačeno v tabulce 1. Vysvětlení jednotlivých dimenzí: A = příjem na hlavu, B = vybavení domácnosti, C = majetek na hlavu, D = procentuální zastoupení.

Zdroj: Machonin, P.: K problému sociální identifikace chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva ČSFR. Sociologický časopis, 1993 roč. 29, č. 2.

Největší význam ze tří dimenzí je přikládán příjmu na hlavu, méně významná je diferenciací ve vybavení domácnosti a za nejméně významnou dimenzi je považován majetek na hlavu. Na základě této analýzy tedy Machonin charakterizoval typy domácností, které označil za chudobou ohrožené nebo chudé. Mezi nejchudšími, kteří byli zařazeni do kategorie 8, se často objevovali Maďaři a Romové žijící trvale na území Československa. Tento typ čítal necelých sedm procent obyvatelstva. (Machonin 1993). Dotazovaní patřící do typů domácností 8, 7 a 6 patřili velmi často k mladé a střední generaci. Poměrně často

zde byly zastoupeny rodiny s dvěma nebo více dětmi nebo svobodné matky. Kategorie 5 byla reprezentována především starší generací a důchodci. Pavel Machonin tedy tímto šetřením rozšířil poznatky, jejichž autorem byl v úvodu devadesátých let Jiří Večerník. Na tyto autory v následujících letech ve zkoumání chudoby v české společnosti navázala především autorská dvojice Petr Mareš a Ladislav Rabušic.

3.4 Profesní struktura

Profesní struktura je problematikou, která doznala po listopadu roku 1989 významných proměn. Tyto změny byly v první řadě výrazem strukturálních změn jako důsledku ekonomické transformace, v druhé řadě pak jsou předpokladem následujících změn sociální struktury československé společnosti. Této problematice se věnoval Pavel Kuchař, který ve své stati³³ sledoval proměny profesní struktury po roce 1989. Kuchař ve své studii pracuje s dimenzí složitosti práce, kterou již dříve ve svých výzkumech jako jednu z pěti dimenzí sociálně ekonomického statusu používal Machonin s Tučkem. Základem pro sledování profesní struktury československé společnosti byla klasifikace EGP³⁴. Cílem analýz, kterým se věnoval také například Petr Matějů, bylo převážně zjistit, které sociální třídy zaznamenaly změny a popřípadě jakého typu po listopadu roku 1989. Matějů se ve spolupráci s Blankou Řehákovou³⁵ zabýval otázkou, jakou šanci na mobilitní vzestup či sestup měli dotazovaní, kteří byli před rokem 1989 členy komunistické strany Československa.

Tuček a Machonin přispěli k problematice spojené s profesemi sledováním prestiže povolání. Tito autoři srovnali škálu prestiže za roky 1990 a 1992 s rokem 1967³⁶, kdy Machonin provedl již zmíněný rozsáhlý výzkum. Oproti druhé polovině šedesátých let došlo na počátku let devadesátých v prestiži jednotlivých povolání k několika výrazným změnám, které však většinou byly ovlivněny politickými a ideologickými proměnami. Vzestup v prestiži po více než dvaceti letech zaznamenal například učitel na základní škole,

³³ Kuchař, P.: Proměny profesní struktury. Sociologický časopis, 1994 roč. 30, č. 1

³⁴ EGP označuje schéma sociálních tříd. Název je zkratkou podle počátečních písmen tvůrců: Erikson, Goldthorpe, Portocarero.

³⁵ Matějů, P. – Řeháková, B.: Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989 – 1992. Sociologický časopis, 1993 roč. 29, č. 3

³⁶ Tuček, M. – Machonin, P.: Prestiž povolání v České republice v roce 1992. Sociologický časopis, 1993 roč. 29, č. 3

zdravotní sestra nebo mistr v továrně. Méně prestižními se stali například spisovatel, novinář nebo voják z povolání. K shrnutí tabulek prestiže povolání je možné říci, že „*Schéma vyzdvihující profese spojené s extenzivní industrializací země a rovnostářským uspořádáním je většinou odmítnuto a postupně se začíná prosazovat žebříček, který odpovídá spíše stabilizované stratifikaci západní společnosti.*“ (Tuček a Machonin 1993, s. 373). Podobně jako Jiří Večerník se také Machonin s Tučkem zabývají ve své studii příjmovými nerovnostmi u jednotlivých profesí.

3.5 Problematika vzdělanostních nerovností

Podobně jako téma chudoby v Československu byla až na malé výjimky na počátku devadesátých let 20. století výsadou jednoho člověka, a to Jiřího Večerníka, tematika vzdělanostních nerovností je po roce 1989 spojena z velké části s Petrem Matějů, který spolupracoval s Blankou Řehákovou. Tato autorská dvojice již byla jmenována v předchozím tématu v souvislosti se zkoumáním sociální spravedlnosti a nerovností. Matějů s Řehákovou se později zaměřili na studium vzdělanostních nerovností z různých úhlů pohledu a stejnému tématu se především Petr Matějů společně s dalšími autory věnuje i v současnosti.

Socialistické Československo podobně jako ostatní socialistické země si kladlo za jeden z hlavních cílů odstranění třídních a sociálních bariér v přístupu ke vzdělání. Po Sametové revoluci bylo na počátku období plného změn nutné také v tomto tématu odpovědět na některé otázky, o což se pokoušela právě zmíněná autorská dvojice. Petr Matějů se pokusil o srovnání vzdělanostní struktury s vybranými zeměmi³⁷, společně s Blankou Řehákovou se pak věnovali také podmíněnosti vzdělanostních aspirací³⁸. Jedna z hlavních otázek, na kterou hledali oba autoři převážně ve druhé stati odpověď, bylo zjistit, do jaké míry je v Československu školský systém uspořádán jako hnací síla pro potenciální talenty k vyšším stupňům vzdělání a následnému lepšímu uplatnění v profesním systému. Oba autoři se pokusili ve svých analýzách odpovědět také na otázku síly přímého vlivu

³⁷ Matějů, P. – Řeháková, B.: Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě. K úloze sociálních kulturních a ekonomických zdrojů vzdělanostních nerovností v Československu, Maďarsku a Holandsku. Sociologický časopis, 1991 roč. 27, č. 3

³⁸ Matějů, P. – Řeháková, B.: Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 5

sociálního původu na vzdělanostní aspirace. V této souvislosti poukazují na dominantní úlohu vzdělání matky. Mezi další zjištění patřil například fakt, že chlapci potřebují po absolvování devíti tříd povinné školní docházky pro vyjádření aspirací na získání maturity mnohem vyšší IQ než dívky. (Matějů a Řeháková 1992). Tento fakt je mimochodem pozůstatkem školské politiky státního socialismu a celkově výsledkem jakési feminizace školství. Za vlády komunistického režimu v Československu byl totiž omezený počet míst na středních školách a gymnáziích s dobrou úrovní přerozdělován převážně ve prospěch dívek, pro které existovalo lepší uplatnění v administrativním sektoru nebo ve službách. Na druhou stranu typicky mužský prvek v souvislosti s pracovním trhem zažíval v této době výraznou stagnaci. Tento jev byl pozorovatelný i v období těsně po Sametové revoluci.

Vzdělanostní struktura populace starší patnácti let je znázorněna v tabulce 3. Touto problematikou se ve svém díle o sociální struktuře České republiky mezi léty 1945 a 1993 zabýval Milan Tuček. V tabulce jsou porovnány údaje za rok 1991 s údaji před rokem 1989. Z těchto čísel je jasně patrný úbytek lidí se základním vzděláním a pozvolný nárůst vysokoškoláků, který pokračoval i v pozdějších letech. Struktura vzdělání již byla dříve srovnávána Machoninem a Tučkem při komparaci dat z výzkumů z let 1967 a 1984, kde byly formulovány poznatky podobného typu.

Tabulka 3: Vzdělání obyvatelstva (osoby starší 15 let):

rok	základní	vyučení	střední všeobecné	střední odborné	vysokoškolské
1970	58,4	32,6	3,7	11,2	3,7
1980	44,5	32,4	3,5	13,5	5,0
1991	33,1	35,5	4,2	18,7	7,1

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech.

Zdroj: Tuček, M.: Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945 – 1993. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1996.

3.6 Sociální zprávy

Závěrečným tématem, kterému chci v této práci věnovat v souvislosti se situací těsně po roce 1989 prostor, jsou sociální zprávy. Tyto zprávy měly za úkol podat souhrnné informace o sociální situaci v Československu. V první řadě je na tomto místě důležité

poznámenat, že již byly v předchozích tématických částech několikrát použity poznatky ze zpráv, o kterých bude řeč nyní. Řada knižně publikovaných sociálních zpráv však vycházela až kolem přelomu tisíciletí. Rád bych je tu však zmínil, neboť se ve svém záběru věnují také sociální situaci v české společnosti těsně po roce 1989. K těmto publikacím se ještě znovu stručně vrátím v následující kapitole. Kolem roku 2000 vyšlo hned několik sociálních zpráv, které mapovaly první desetiletí transformace Československé a později České republiky. Mezi těmito knihami by bylo dobré zmínit společnou práci Machonina s Tučkem³⁹ věnující se vývoji sociální struktury nebo sociální zprávu Jiřího Večerníka ve spolupráci s Petrem Matějí⁴⁰, která je z velké části zaměřena na ekonomické hledisko sociální struktury. V této souvislosti lze zmínit například problematiku příjmových nerovností, jež byla ve spojení s Jiřím Večerníkem probírána v předchozích tématických oddílech práce. Podobnému tématu se věnoval Večerník také již před rokem 1989.

Jméno Václava Průchy, který rekapituluje ve dvou dílech hospodářské a sociální dějiny Československa během téměř celého 20. století, již bylo uvedeno v předchozí kapitole. Druhý díl jeho rozsáhlé studie vyšel až v roce 2009. Zabývá se však v jedné kapitole sociální strukturou Československa mezi léty 1989 a 1992. Této problematice je v knize však věnován jen nepatrný prostor. Autor se zaměřuje především na hospodářskou a ekonomickou problematiku a prvním rokem transformace po sociální stránce je věnováno jen několik stran. V této části se Průcha zabývá především příjmovými nerovnostmi a profesní strukturou.

Celkový pohled na vývoj sociální struktury od konce druhé světové války do rozdělení Československa podává Tučkova studie⁴¹ z roku 1996. Ta podává bližší informace k vzdělanostní a profesní struktuře, problematice volného času nebo souhrnnému sociálnímu statusu. Společně s Machoninem vydal Tuček v roce 1991 také zprávu⁴², která měla za úkol shrnout a interpretovat výsledky výzkumu Transformace sociální struktury provedeného ve stejném roce.

³⁹ Machonin, P. – Gatnar, L. – Tuček, M.: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988 – 1999. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2000

⁴⁰ Večerník, J. – Matějí, P.: Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998. Praha, Academia 1998

⁴¹ Tuček, M.: Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945 – 1993. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1996

⁴² Machonin, P. – Tuček, M.: K sociální stratifikaci v Československu 1991. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 5

4 Cesta od transformace k současnosti

Úkolem této části práce je představit reflexi sociální stratifikace v době, která následovala po rozdělení Československé federativní republiky na dva samostatné státy. V první řadě je nutné poznamenat, že toto období nebylo hlavním předmětem zájmu mé práce, proto mu nebude věnován tak rozsáhlý prostor.

Nejdříve se budu zabývat studii, které se věnují po teoretické stránce sociální stratifikaci. Jadwiga Šanderová je autorkou první kapitoly v knize, kterou vydala na přelomu tisíciletí Hana Maříková společně s autorským kolektivem⁴³. Šanderová ve své kapitole informuje o sociální stratifikaci teoreticky v souvislosti s problematikou rodiny. Do této knihy přispěl značnou částí i Milan Tuček, jenž se zde věnoval především různým sociálním charakteristikám českých rodin v průběhu devadesátých let 20. století.

Úvod k sociální stratifikaci pedagogického rázu je možné najít v knize Jadwigy Šanderové vydané také na přelomu tisíciletí⁴⁴. O několik let později přišel s publikací velmi podobného typu také Tomáš Katrňák⁴⁵, který představoval zástupce v té době nastupující mladší generace sociologů. Podstatné části obou knih jsou věnovány teoriím sociologických klasiků. Řeč je zejména o třídním přístupu Karla Marxe a stratifikačním přístupu Maxe Webera. Opomenuti však nejsou ani další významní sociologové. V neposlední řadě se obě dvě knihy ve velké míře zabývají třídními schématy Erika Olina Wrighta a Johna Goldthorpa. Publikace Šanderové i Katrňáka zároveň nabízejí definice základních termínů spojených se sociální stratifikací a také užitečné obecné poznatky o rozvrstvení společnosti.

Přínos Jadwigy Šanderové pro sociologii a především pro zkoumání sociální stratifikace však spočívá také v autorství článků a různých příspěvků v odborných časopisech. V těch se zabývá především tématem tříd a vrstev po Sametové revoluci

⁴³ Maříková, H. – Čermáková, M. – Šanderová, J. – Tuček, M.: Proměny současné české rodiny (Rodina – gender – stratifikace). Praha, SLON 2000

⁴⁴ Šanderová, J.: Sociální stratifikace (Problém, vybrané teorie, výzkum). Praha, nakladatelství Karolinum 2000

⁴⁵ Katrňák, T.: Třídní analýza a sociální mobilita. Brno, CDK 2005

v české společnosti. V jednom z těchto článků⁴⁶ rozděluje Šanderová českou společnost na tři třídy. V první řadě je analyzována vyšší třída. Do ní autorka zařazuje elity, celebrity, velké vlastníky, špičkový management a vysoce kvalifikované odborníky. Na druhé straně nejnižší třída podle autorky zahrnuje dělníky bez ohledu na majetkovou složku. Do střední třídy Šanderová řadí živnostníky a drobné podnikatele. Právě problematikou středních tříd z obecného hlediska se zabýval Jan Keller. Zástupce brněnské školy Keller vydal v roce 2000 obecnou studii⁴⁷, která se pohybuje na hranici angažované a kriticko-teoretické sociologie. Kniha se skládá z deseti kapitol. Hlavním námětem celé publikace je osud středních vrstev v moderních západních společnostech. V monografii Keller pracuje se třemi ideálními typy středních vrstev. Tyto typy jsou v knize označeny jako staré, nové a nejnovější. Autor považuje střední vrstvy za jeden z nejsložitěji definovatelných pojmů v dnešní sociologii. Zároveň předkládá hypotézy o osudu středních vrstev a varuje před některými riziky, které v souvislosti s nimi v dnešní společnosti hrozí.

Významným tématem ve zkoumaném období je nepochybně stále transformace české společnosti jako taková. Pro většinu sociologů byla v devadesátých letech transformace velmi častým tématem a autoři se snažili analyzovat ji ze všech možných úhlů pohledu. Již dříve byla předesílána významná spolupráce Pavla Machonina s Milanem Tučkem. Tito dva autoři vydali společně s dalšími autory publikace o společenské přeměně v roce 1996⁴⁸, na tuto knihu pak navazuje dílo z roku 2003⁴⁹. Obě knihy se víceméně věnují velmi úzkému časovému období po pádu komunismu. Středem zájmu jsou různá témata spojená se sociální strukturou. Knihy v určitých ohledech navazují na výzkum Pavla Machonina z roku 1967, na který odkazuje úvod první ze jmenovaných knih. Mezi analyzovaná témata patří například opět velmi aktuální rozevírání příjmových nůžek v české společnosti, sociální mobilita jednotlivců nebo charakteristika českých domácností. Součástí první knihy je také kapitola o proměně životního stylu během transformace. Druhá kniha, vydaná o několik let později, se v první řadě zabývá otázkou, do jaké míry je již česká společnost transformovaná a jak úspěšně tento proces v České republice proběhl.

⁴⁶ Šanderová, J.: Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti: Čtyři obecné hypotézy. Sociologický časopis, 1999 roč. 35, č. 1

⁴⁷ Keller, J.: Vzestup a pád středních vrstev. Praha, SLON 2000

⁴⁸ Machonin, P. – Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury. Praha, SLON 1996

⁴⁹ Tuček, M. a kol.: Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí. Praha, SLON 2003

Studie pracuje z velké části s daty sesbíranými během sociologického výzkumu Deset let transformace v České republice⁵⁰.

Pavel Machonin vydal v roce 2005 jeden z posledních příspěvků⁵¹, kterým obohatil vědecký svět. Pokusil se v této knize o zobecnění výsledků ze svých sociologických výzkumů a šetření. Kniha je zaměřena spíše teoreticky, Machonin se snaží porovnat stav české společnosti za doby vlády komunistického režimu se stavem po Sametové revoluci. Na závěr naznačuje možný vývoj české společnosti do budoucích let.

Petr Matějů s Klárou Vlachovou a kolektivem dalších autorů vydali publikaci⁵², která by určitě neměla v tomto výčtu chybět. V této monografii dochází částečně k propojení sociální stratifikace a sociologie politiky. Mezi důležitá témata analyzovaná v knize patří například zvyšující se konzistence sociálního statusu po roce 1989 nebo popis bohatství a chudoby. Na těchto dvou tématech se autorsky podílel Martin Kreidl, o kterém ještě bude zmínka v další části práce. Významným tématem pro Petra Matějů je studium sociální spravedlnosti, které ho do jisté míry tématicky charakterizuje i v současné reflexi sociální stratifikace. Klára Vlachová se v knize zabývala politickým chováním občanů v závislosti na sociálním postavení. Kniha Petra Matějů podává poměrně ucelený obraz o české společnosti v průběhu devadesátých let minulého století.

Kromě předchozí významné publikace se Petr Matějů podílel společně s týmem pražských a brněnských sociologů na autorství knihy, kterou bychom označili jako sociální zprávu o české společnosti. Editorem této publikace⁵³ byl Jiří Večerník. Velmi podobného rázu je také společná studie sociologů Machonina a Tučka⁵⁴, která interpretuje výsledky již zmíněného výzkumu Deset let transformace v České republice. Pokud bychom měli obě zmíněné knihy porovnat, sociální zpráva Večerníka a Matějů je daleko více zaměřena na ekonomické složky života člověka. Večerník a Matějů upřednostňují studium příjmových nerovností, ekonomiku domácností nebo pracovní trh. Studie Machonina s Tučkem zkoumá v první řadě sociální status a konzistenci či inkonzistenci s ním spojenou nebo sociální

⁵⁰ Výzkum Deset let transformace v ČR uskutečnil sociologický ústav AV ČR pod vedením Milana Tučka na konci devadesátých let 20. století.

⁵¹ Machonin, P.: Česká společnost a sociologické poznání. (Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti). Praha, ISV nakladatelství 2005

⁵² Matějů, P. – Vlachová, K. a kol.: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998. Praha, SLON 2000

⁵³ Večerník, J. – Matějů, P.: Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998. Praha, Academia 1998

⁵⁴ Machonin, P. – Gatnar, L. – Tuček, M.: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988 – 1999. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2000

mobilitu. Obě knihy se shodují v tom, že popírají představu krátké a radikální transformace, která bude za několik let uzavřenou kapitolou. Mezi hlavní problémy s transformací spojené patří především zvyšující se nezaměstnanost, pokles životní úrovně u nejnižších vrstev obyvatelstva nebo již tolikrát zmíněný růst sociálních nerovností. Obecně nerovnosti jsou více probírány ve studii Večerníka a Matějů, která se skládá ze tří částí. V první části se autoři věnují vzdělání, podnikání a rodině. Druhá část se zabývá především ekonomickými rozdíly, částečně pak také nerovnostmi sociálními. Ve třetí části je po té propojena sociální struktura se strukturou politickou. Studie Machonina s Tučkem se oproti tomu zabývá delším časovým úsekem, jednotlivé jevy zde však nejsou zkoumány do takové hloubky. Ve většině případů jsou ve studii porovnávány údaje z výzkumů z let 1993 a 1999. Je zde srovnána komunistická sociální struktura s tou polistopadovou. Obě studie se snaží podat obraz o české společnosti v průběhu prvních deseti let její transformace, každá se však prvotně orientuje na odlišné jevy.

Na závěr bych rád jen stručně ještě jednou zmínil jméno Jiřího Večerníka, který je autorem přehledové stati v Sociologickém časopise⁵⁵ z roku 2001. Autor se zde zabývá problematikou sociálních zpráv v institucionální rovině. Jmenuje různé instituce, které do daného tématu v posledních letech nějakým způsobem přispěly. Ve stati tak Večerník informuje o činnosti Českého statistického úřadu, vlády, mezinárodních organizací nebo akademických a výzkumných institucí.

⁵⁵ Večerník, J.: Sociální zprávy v České republice po roce 1989. Sociologický časopis, 2001 roč. 37, č. 3

5 Současný snímek reflexe sociální stratifikace

V této kapitole bude cílem představit témata, jimž se věnují v současnosti čeští sociologové při reflexi sociální stratifikace. Porovnat jednotlivá témata a pohledy by sice mělo být předmětem až následující části práce, přesto bych v této souvislosti rád připomněl některé důležité mezníky. Sociologové, kteří byli středem pozornosti v předchozích částech práce, ve většině případů pokračovali ve své tvorbě i ve svém tématickém zaměření. Důležitou událostí však bylo úmrtí Pavla Machonina v roce 2008. Česká sociologie tak přišla o jednu ze svých nejvýznamnějších osobností. Kromě starší generace sociologů se do popředí dostává také mladší generace autorů, která se věnuje v rámci tématu sociální stratifikace velmi rozmanitým problémům.

Také v současné době se stále někteří autoři vracejí ve svých dílech k různým problematikám v období před rokem 1989. Již vícekrát byl probírán druhý díl studie Václava Průchy, který sice vyšel až v roce 2009, svou problematikou se však zaměřuje na časové období do roku 1992. Tato kniha byla tedy zařazena do předchozí kapitoly, neboť Průcha zde podává obraz o společnosti v Československu mezi léty 1989 a 1992. Do doby komunismu se také svou tvorbou vrátil například Karel Kaplan, který vydal v roce 2007 knihu *Proměny české společnosti (1948 – 1960)* zaměřenou především na společenské a politické změny v daném období. V následujících stranách budou jednotlivé příspěvky uspořádány podle své tematiky podobným způsobem, jako tomu bylo v předchozí kapitole.

5.1 Teoretické příspěvky

Po teoretické stránce se sociální stratifikaci v posledních letech věnuje jen velmi úzká skupina autorů. Jedním z nich je stále Jadwiga Šanderová. Ta na přelomu tisíciletí vydala knihu sloužící ve většině případů jako učebnice o sociální stratifikaci. Na tuto publikaci částečně navazuje v roce 2008 kapitolou⁵⁶ v knize vydané Jiřím Šubrtem společně

⁵⁶ Název kapitoly je Hlavní proudy teorie a výzkumu sociální stratifikace.

s kolektivem dalších autorů⁵⁷. V této kapitole se Šanderová pokouší odpovídat na základní dilemata, která jsou s otázkou sociální stratifikace v dnešní době spjata. Kapitola, jež by mohla být označena jako přehledová stať, je rozdělena na dvě části. V první části Šanderová popisuje z obecného hlediska základní proudy v teorii a výzkumu sociální stratifikace. V druhé části se autorka zamýšlí nad dvěma základními pohledy, jimiž lze v naší zemi nazírat na školský systém v reprodukci sociální stratifikace. Jedná se o konsenzuální a konfliktualistické pojetí. Na závěr stati podává Šanderová informace o výzkumech sociální stratifikace v České republice, kde velmi krátce shrnuje nejpodstatnější výzkumy od doby vlády komunistického režimu v Československu až do přelomu tisíciletí. Částečně se problému sociální nerovnosti věnuje také nedávno vydaná kniha Jadwigy Šanderové společně s kolektivem autorů⁵⁸, kde jsou představeny výsledky tří teoreticko-metodologicky propojených výzkumů, které se zabývají sociální nerovností. Šanderová je zde autorkou první kapitoly, ve které analyzuje teoretická východiska a představitele kulturního přístupu k sociálním nerovnostem.

Již těsně po roce 1989 se řada autorů zabývala zvyšováním sociálních nerovností a zároveň upozorňovala na jejich další růst do budoucích let. Na počínající proces rozevírání příjmových nůžek v české společnosti již po roce 1989 poukázali například Milan Tuček, Pavel Machonin, Petr Matějů nebo Jiří Večerník. V polovině devadesátých let zveřejnili Tuček s Machoninem data z polistopadového výzkumu provedeného při příležitosti transformace české společnosti. V tomto šetření bylo téměř 96% respondentů přesvědčených, že se nerovnosti po listopadu roku 1989 zvětšily a 90% dotázaných si myslelo, že se sociální nerovnosti budou do dalších let dále zvyšovat. (Machonin a Tuček 1996). Se zvyšováním sociálních nerovností souvisí také jedna z posledních knih vydaných na toto téma. Jedná se o teoretickou studii Jana Kellera⁵⁹ z roku 2010 podávající charakteristiku tří sociálních světů. Tato publikace získala dokonce i literární Cenu Boženy Němcové⁶⁰ za rok 2011. Kniha se snaží popsat proces, který jak už bylo řečeno v Československu nabyl výraznějších rozměrů po roce 1989. Nelze při analýze této knihy

⁵⁷ Šubrt, J. a kol.: Soudobá sociologie II. (Teorie sociálního jednání a sociální struktury). Praha, Karolinum 2008

⁵⁸ Šanderová, J. – Šmídová, O. a kol.: Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou. Praha, SLON 2009

⁵⁹ Keller, J.: Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti. Praha, SLON 2010

⁶⁰ Cena Boženy Němcové je udělována za dílo, které ve významné míře přispělo k rozvoji české literatury a společnosti.

opomenout, že autor v ní poskytuje řadu užitečných pohledů a poznatků k sociální stratifikaci z obecného hlediska. Keller se v této monografii snaží zachytit proměny sociální struktury západních společností přibližně za poslední polovinu století. Sociální rozdíly, které se v západních společnostech začaly prudce zvyšovat v sedmdesátých letech a v Československu stejně jako v ostatních postkomunistických zemích na počátku devadesátých let 20. století, totiž v současné době postupují od pouhé nerovnosti k naprosté nesouměřitelnosti. Keller také otevřeně kritizuje společenské vědy za fakt, že se snaží všemožnými způsoby zastírat skutečný stav. Sociální vědy podle něj vytvářejí různé pojmy za účelem zastínění rychle se prohlubující sociální nesouměřitelnosti. Autor se pokouší odpovědět především na otázku, zda existuje ještě šance zastavit tento vývoj od nerovnosti k nesouměřitelnosti, jejíž vlivem se společnost diferencuje na tři oddělené sociální světy, které jsou uvedeny v názvu díla. Těmto třem světům je později věnována podstatná část publikace. Keller se nejprve zabývá elitami, následuje svět středních vrstev a další kapitola je věnována třídě deklasovaných.

5.2 Vzdělanostní struktura

Jedná se o téma, které zažívá v současné době poměrně velký rozmach oproti situaci těsně po Sametové revoluci. Důvodem je pravděpodobně aktuálnost tohoto tématu spojená s různými reformami školských zákonů. Mezi současné autory patří například Petr Matějů ze starší generace, z mladší generace potom Natalie Simonová nebo Tomáš Katrňák. Právě brněnský sociolog Katrňák navázal ve spolupráci s Ivou Šmídovou a Klárou Janouškovou v Sociologickém časopise⁶¹ na Petra Matějů a jeho stať z počátku devadesátých let. Matějů se tehdy společně s Blankou Řehákovou zabýval faktory ovlivňujícími vzdělanostní aspirace. Tato autorská dvojice došla k závěru, že chlapci potřebují po ukončení základní školy pro vyjádření aspirací na získání maturity vyšší hodnotu inteligenčního kvocientu než dívky. Matějů s Řehákovou také v obecném měřítku zmiňují převažující vzdělanostní aspirace dívek nad aspiracemi chlapců. (Matějů a Řeháková 1992). Tento fakt byl tehdy označen pozůstatkem socialistické školní politiky a

⁶¹ Šmídová, I. – Janoušková, K. – Katrňák, T.: Faktory podmiňující vzdělanostní aspirace a vzdělanostní segregaci dívek a chlapců v českém vzdělávacím systému. Sociologický časopis, 2008 roč. 44, č. 1

výsledkem procesu, který bývá někdy označován jako feminizace školství. Na Petra Matějů navazuje po několika letech Katrňák s Janouškovou a Šmídovou. Tito autoři došli svou analýzou k poměrně komplikovaným závěrům. Přestože v posledních letech vládlo přesvědčení o vyšších vzdělanostních aspiracích dívek, nepodařilo se to autorskému kolektivu znatelně prokázat. Jistá genderová rozdílnost však byla zjištěna v rovině jednání, což znamená při volbě typu školy. (Šmídová, Janoušková, Katrňák, 2008).

S předchozím odstavcem souvisí další stať Petra Matějů, který se pokusil shrnout proměnu determinantů vzdělanostních aspirací během transformace české společnosti⁶². Zaměřil se na období mezi léty 1989 a 2003. V tomto časovém intervalu je podle autora pozorovatelné zvýšení významu vysokoškolského vzdělání pro úspěch v životě. V důsledku tohoto jevu je samozřejmě možné sledovat také celkové zvýšení vzdělanostních aspirací. Dosáhnout vysokoškolského vzdělání chtělo v roce 1989 pouze sedmáct procent žáků deváté třídy, v roce 2003 to byl již téměř každý druhý. Přes všechny změny, které se ve sledovaném časovém intervalu udály, zůstala celková úroveň determinace vzdělanostních aspirací velmi silná. (Matějů, Smith, Basl, 2008).

Autoři se ve velkém měřítku v rámci vzdělanostních nerovností věnovali různým jevům, u kterých zkoumali vývoj po roce 1989. Po Petrovi Matějů, který v tomto ohledu analyzoval problematiku determinantů vzdělanostních aspirací, se Natalie Simonová⁶³ ve spolupráci s Tomášem Katrňákem⁶⁴ zabývali tematikou intergenerační vzdělanostní fluidity⁶⁵ a jejím vývojem v posledních dvaceti letech. Vzdělanostní fluidita je pojem příbuzný s výrazem relativní vzdělanostní mobilita. Jinými slovy je možné tento výraz chápat jako vzdělanostní šance potomků dané vzděláním jejich rodičů bez ohledu na změny, které proběhly ve vzdělanostní struktuře. Podíl osob, které dosáhly vyššího vzdělání než jejich rodiče, trvale narůstal v průběhu celého 20. století. Mezi výjimky v tomto trendu patřilo například období po roce 1989 u mužské populace, kdy se tento proces na nějakou dobu zabrzdil. (Simonová 2009). Příčinou celkové sestupné mobility po Sametové revoluci mohl být na počátku tohoto období nízký počet volných míst na vysokých školách. Katrňák

⁶² Matějů, P. – Smith, M. – Basl, J.: Rozdílné mechanismy – stejné nerovnosti. Změny v determinaci vzdělanostních aspirací mezi roky 1989 a 2003. Sociologický časopis, 2008 roč. 44, č. 2

⁶³ Simonová, N.: Proměny v mezigeneračním přenosu dosaženého vzdělání v České republice v historické perspektivě. Sociologický časopis, 2009 roč. 45, č. 2

⁶⁴ Katrňák, T. – Simonová, N.: Intergenerační vzdělanostní fluidita a její vývoj v České republice v letech 1990 až 2009. Sociologický časopis, 2011 roč. 47, č. 2

⁶⁵ Samotné slovo fluidita je ve slovnících cizích slov překládáno jako tekutost nebo plynulost.

se Simonovou také poukázali na klesající vzdělanostní šance respondentů podle jejich vzdělanostního původu v období mezi léty 1990 až 2003. Jinými slovy lze říci, že v tomto období vzdělanostní fluidita oslabovala. Následně však došlo ke zlomu a od roku 2004 do roku 2009 je možné sledovat jev přesně opačný. Vzdělanostní šance dotázaných na jiné stupně vzdělání než u jejich rodičů se zvyšovaly, vzdělanostní fluidita tedy v tomto časovém intervalu posilovala. Příčinou tohoto jevu je například zvýšená nabídka vzdělání a zároveň snížená poptávka po něm po roce 2004, což mělo za důsledek již zmíněné zvyšování vzdělanostní fluidity. Tento jev má ale také souvislost s vlivem socioekonomického původu na dosažené vzdělání dotázaného nebo se sociální homogenitou vzdělanostních skupin. (Katrňák a Simonová 2011).

Vzdělanostní struktura české populace po roce 1989 je znázorněna v tabulce 4. Z dat uvedených v tabulce je zřetelný stálý pokles osob se základním vzděláním na úkor ostatních vzdělanostních kategorií. Po Sametové revoluci tedy pokračuje trend, který byl naznačen již v předchozí kapitole. (Tuček 1996).

Tabulka 4: Vývoj vzdělanostní struktury po roce 1989:

rok	základní	vyučen / a	středoškolské	vysokoškolské
1993	24,0	39,6	26,3	10,1
2001	11,7	44,5	32,9	10,9
2009	10,5	43,9	32,4	13,2

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech.

Zdroj: Katrňák, T. – Simonová, N.: Intergenerační vzdělanostní fluidita a její vývoj v České republice v letech 1990 – 2009. Sociologický časopis, 2011 roč. 47, č. 2.

Na závěr této části práce bych rád krátce představil studii Petra Matějů, kterou vydal společně s autorským kolektivem v roce 2010⁶⁶. Kniha navazuje na publikaci z roku 2006 s velmi podobnou tematikou⁶⁷. V novější knize se znovu probírá z různých hledisek problematika vzdělanostních nerovností. Zároveň jsou zde doporučeny postupy, kterými by se měla do budoucna ubírat vzdělávací politika. Publikace je složená ze tří částí. První a třetí část se pokouší zasadit do teoretického hlediska analýzy provedené ve druhé části knihy. Ta je složena ze třinácti kapitol, které seznamují čtenáře s výsledky národních i

⁶⁶ Matějů, P. – Straková, J. – Veselý, A. a kol.: Nerovnosti ve vzdělávání. Od měření k řešení. Praha, SLON 2010

⁶⁷ Matějů, P. – Straková, J. a kol.: (Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice. Praha, Academia 2006

mezinárodních výzkumů. Součástí monografie je také kapitola Petra Matějů o změnách v determinaci vzdělanostních aspirací po Sametové revoluci. Tato problematika však již byla zařazena na počátek této podkapitoly.

5.3 Sociální zprávy o české společnosti

Publikace, které měly za úkol podat ucelený obraz o české společnosti, vycházely v první vlně okolo přelomu tisíciletí. V této době se buď zpětně vracely k sociální situaci v několik let zaniklém Československu, nebo analyzovaly českou společnost v souvislosti s prvním desetiletím transformace. V roce 2009 uplynulo od Sametové revoluce dvacet let a i toto výročí se stalo podnětem pro některé významné publikace.

Prvním autorem takové publikace je Jiří Večerník, který vydal studii zabývající se českou společností v prvním desetiletí 21. století⁶⁸. Studie, jež byla vydána v angličtině, částečně navazuje na autorovu sociální zprávu z roku 1998, o níž již byla v této práci řeč. K propojení obou knih dochází například v případě příjmových nerovností, kde Večerník pracuje jak s daty po roce 2000, tak s daty z období prvních deseti let transformace české společnosti. Anglická kniha je rozdělena celkem do čtyřech částí a dvanácti kapitol. Jednotlivé části se postupně věnují politickému systému, nerovnostem, sociální struktuře a proměně hodnot. V části věnující se nerovnostem se autor zaměřuje na příjmové rozdíly a diferenciaci v příjmech domácností. V rámci sociální struktury se autor v největší míře zabývá střední třídou, lidmi v důchodovém věku a třídou ohroženou chudobou. Studium chudoby autor částečně navazuje na úvodní poznatky a první šetření, kterým se Večerník a Machonin věnovali ihned po listopadu 1989. Tehdy Večerník vzhledem k nechuti komunistického režimu zabývat se tématem chudoby otevíral toto téma.

Druhou sociální zprávou je kniha Tomáše Katrňáka ve spolupráci s Petrem Fučíkem⁶⁹. Publikace se věnuje svým způsobem podobné tématice jako tato práce s tím rozdílem, že oba autoři zkoumají vývoj samotné sociální stratifikace v posledních dvaceti letech, zatímco tato práce má za cíl shrnout nejvýznamnější osobnosti, výzkumy a

⁶⁸ Večerník, J.: Czech society in the 2000s: a report on socio-economic policies and structures. Praha, Academia 2009

⁶⁹ Katrňák, T. – Fučík, P.: Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009. Brno, CDK 2010

publikace, které se ve stejném časovém období věnovaly problému sociální stratifikace. Z knihy Katrňáka a Fučíka již byla jedna kapitola zařazena do části o vzdělanostních nerovnostech. Jedná se o kapitolu zabývající se vzdělanostní fluiditou mezi léty 1989 a 2009, na které Tomáš Katrňák spolupracoval s Natalií Simonovou. Katrňák společně s Fučíkem se v první řadě orientují na český trh práce, kde se věnují vývoji a proměnám pracovních pozic v posledních dvaceti letech. Sametová revoluce je v knize považována za významný mezník. Jedna z hlavních otázek v publikaci totiž zní, jak přechod české společnosti od socialismu ke kapitalismu působil na nerovnosti, které souvisí s pozicemi na trhu práce. Pro jednu část populace byla za vlády komunistického režimu v Československu typická intergenerační vzestupná mobilita, po roce 1989 však u nich následuje kariéerní sestup. V této souvislosti lze mluvit o návratu k sociálnímu původu svých rodičů. Druhá část české populace zažívala před rokem 1989 kariéerní sestup. Pro tuto skupinu obyvatel je naopak po pádu komunismu charakteristická vzestupná mobilita. Jedním ze základních zjištění publikace je tedy posilující vztah mezi sociálním původem a aktuální pozicí na českém trhu práce po listopadu roku 1989. (Katrňák a Fučík 2010). Tento jev je ze strany autorů dále analyzován v souvislosti například s posilováním zaměstnanecké homogamie⁷⁰ nebo růstem kulturní reprodukce. Problematika homogamie bude ještě v této práci probírána v následujícím tématickém okruhu. Při analýze zaměstnanecké homogamie pracuje Katrňák s Fučíkem mimo jiné s indexem ISEI⁷¹. Na základě rozdílu hodnot tohoto indexu u muže a u ženy se určuje, zda je daný manželský pár zaměstnanecky homogamní nebo heterogamní. Tímto indexem se také zabývala autorská dvojice Šafir a Špaček, o které bude řeč v následujícím tématu.

5.4 Životní styl

Problematiku životního stylu v souvislosti se sociální stratifikací již analyzoval Pavel Machonin ve spolupráci s Milanem Tučkem. Při komparaci dat z výzkumů z let 1967 a 1984 patřil životní styl do jedné z pěti základních dimenzí socioekonomického statusu. Po

⁷⁰ Obecně pravidlo homogamie popisuje jedince, kteří si nevybírají partnera k sňatku náhodně, ale podle podobnosti v různých sociálních charakteristikách.

⁷¹ Index ISEI znázorňuje, v jaké míře jednotlivá povolání zajišťují zhodnocení vzdělání na trhu práce. Vyšší hodnota indexu ISEI znamená vyšší zhodnocení vzdělání na trhu práce. V současné době nabývá tento index hodnot v rozmezí 16 – 90.

roce 1989 se však této problematice věnovalo jen málo autorů. Můžeme opět jmenovat společné studie Machonina s Tučkem, kteří se zmínili o životním stylu v souvislosti se sociálním rozvrstvením české společnosti v rámci svých studií. Právě Milan Tuček byl vedoucím disertační práce Jiřího Šafra z roku 2008, která se hlouběji zabývá problematikou životního stylu v souvislosti se sociálními třídami⁷². Šafr navazuje na poznatky Tučka a Machonina především z let devadesátých a na podobné téma provádí také svou analýzu na datech z roku 2006. Zabývá se problematikou multidimenzionálního statusu a rozšiřuje poznatky Machonina a Tučka o konzistenci sociálního statusu po roce 1989. V souvislosti se samotným životním stylem poukazuje na jeho strukturaci ovlivněnou sociálním postavením. Na velmi podobné problematice spolupracoval Jiří Šafr také s Ondřejem Špačkem v knize, která vyšla v roce 2010 a která řeší aktuální otázky kolem české společnosti⁷³. Zmíněná autorská dvojice vytvořila v knize jednu kapitolu zabývající se způsoby trávení volného času v jednotlivých společenských kategoriích.

Šafr porovnal jednotlivé činnosti ve volném čase v letech 1993, 1999 a 2006. Frekvence trávení jednotlivých činností naznačuje, že na přelomu tisíciletí ubylo návštěvníků divadel, koncertů a výstav. Snížil se také počet čtenářů hodnotné literatury. (Šafr 2008). Ve sledovaném období však nejsou tyto změny tak závažné jako zásadní proměna životního stylu na přelomu osmdesátých a devadesátých let. Jedna část obyvatelstva se tehdy z různých důvodů začala po listopadu 1989 ještě ve větší míře věnovat svému zaměstnání. Druhá skupina obyvatelstva naopak využila svůj volný čas k provozování různých činností. Tyto činnosti ve volném čase zažily po Sametové revoluci obrovský rozmach. Lidé si konečně mohli vybrat ze široké palety variant. Způsobů, jak s volným časem naložit, bylo oproti době komunismu mnohonásobně více. Šafr se ve spolupráci s Ondřejem Špačkem věnoval možnostem trávení volného času v závislosti na příslušnosti k jednotlivým společenským vrstvám. Na základě mínění autorů existují takové činnosti, které preferují lidé s vyšším společenským postavením. Příkladem takových činností může být návštěva koncertu vážné hudby, návštěva muzea nebo galerie. Na opačné straně tohoto výčtu ale jsou takové činnosti, které upřednostňují lidé patřící do nižších sociálních vrstev. Mezi tyto činnosti by mohlo patřit například sledování

⁷² Šafr, J.: Životní styl a sociální třídy v ČR. Praha, vedoucí disertační práce Milan Tuček 2008

⁷³ Maříková, H. – Kostelecký, T. – Lebeda, T. – Škodová, M.: Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe....Praha, SLON 2010

latinskoamerických telenovel a populárních českých seriálů. Večeře s přáteli v dobré restauraci je výsadou lidí s vyšším společenským postavením, nižší vrstvy upřednostní zajít raději do klasické hospody. Údaje o oblíbě jednotlivých činností v souvislosti se sociálním postavením jsou uvedeny v tabulce 5. Zvláštní pozici v celém výčtu činností má poslouchání country hudby. V tomto případě není obliba tohoto typu hudby ovlivněna sociálním statutem, ale jedná se víceméně o generační záležitost. (Šafr a Špaček 2010).

Tabulka 5: Obliba jednotlivých činností na základě sociálního postavení:

činnost	sociální postavení			
	nejnižší	nižší	střední	vysoké
televize – sledování sportu	55	64	55	72
televize – sledování telenovel	46	25	23	8
televize – současné české seriály	73	63	59	53
hrát na výherních automatech	8	8	4	1
zajít s přáteli na dobrou večeři	41	60	70	75
zajít do hospody, být stálý host	26	25	13	8
navštívit muzeum či výstavu	12	23	41	53
poslouchat českou country hudbu	51	49	55	36
poslouchat vážnou hudbu	13	17	35	52

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech. Data jsou z roku 2007.

Zdroj: Maříková, H. – Kostecký, T. – Lebeda, T. – Škodová, M.: Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe....Praha, SLON 2010.

5.5 Problematika homogamie

Zajímavou problematikou na závěr je téma homogamie manželských párů v české společnosti. Tato problematika byla až do současné doby ve výzkumu sociální stratifikace skutečně jen okrajová. V takové míře se tématu již dříve věnoval například Pavel Machonin s Milanem Tučkem. Na téma homogamie se poprvé hlouběji ve své studii zaměřil až Tomáš Katrňák⁷⁴.

V jeho knize je podána charakteristika tradiční a moderní společnosti v souvislosti s pravidlem homogamie. Autor naznačuje vývoj zmíněného pravidla v posledních letech a pokouší se odpovědět na otázku, jaké změny lze do budoucích let v souvislosti s problematikou homogamie očekávat. Pravidlo homogamie předpokládá, že vysoce

⁷⁴ Katrňák, T.: Spříznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice. Praha, SLON 2008

situování jedinci v jednotlivých sociálních charakteristikách si budou vybírat své partnery také ve vysokých kruzích. Katrňák také zdůvodňuje, jaký význam má zkoumání homogamie a heterogamie⁷⁵ pro společnost. „*Uchopení sňatků pomocí konceptu homogamie má významné sociologické implikace. Homogamie nebo heterogamie totiž neznamená pouze popis uzavřených sňatků z hlediska stejnosti či různosti sociálních charakteristik partnerů, ale odkazuje k sociálním fenoménům, které v určitém slova smyslu souvisejí s reprodukcí společnosti – s přetrváváním nebo změnou sociální struktury z jedné generace na druhou.*“ (Katrňák 2008, s. 28). S problematikou sociální stratifikace mají spojitost téměř všechny druhy homogamie kromě homogamie věkové a sídelní, které jsou spíše předmětem studia demografie. Statusová homogamie popisuje sňatky, které jsou uzavírány mezi mužem a ženou na základě třídního postavení jejich rodičů. Zaměstnaneckou homogamii využil Katrňák ve studii o návratu k sociálnímu původu, o které již byla řeč. (Katrňák a Fučík 2010). Vzdělanostní homogamie souvisí pro změnu se studiem vzdělanostních nerovností. V této problematice především Katrňák upozornil na pozitivní vztah mezi absolutní vzdělaností a věkovou homogamií. To znamená, že u věkově homogamních sňatků byla větší šance na vzdělanostní homogamii než u věkově heterogamních sňatků⁷⁶. (Katrňák 2008). Na tuto knihu reagoval přibližně o rok později pomocí recenzní eseje Martin Kreidl⁷⁷. V tomto příspěvku upozorňuje na fakt, že v Katrňákově knize vůbec nejsou zahrnuta nesezdaná soužití. Taková soužití, která nejsou uzavřená sňatkem, jsou podle statistik daleko heterogamnější než ostatní právoplatná manželství. Proto by zahrnutí těchto nesezdaných párů do Katrňákových analýz mohlo možná konečné výsledky a interpretace o homogamii manželských párů v České republice dost zásadně změnit. Kreidl zároveň tvrdí, že vývoj na sňatkovém trhu po Sametové revoluci ukazuje na uzavírání sociální struktury.

⁷⁵ Heterogamie je slovem opačného významu než homogamie. Označuje tedy sociální rozdílnost manželů.

⁷⁶ Tomáš Katrňák se zabýval vzdělanostní homogamií v České republice za období 1994 – 2004.

⁷⁷ Kreidl, M.: Vývoj výběrového párování v posledních dvaceti letech indikuje uzavírání sociální struktury české společnosti. Sociologický časopis, 2009 roč. 45, č. 5

6 Diferenciace témat u obou sledovaných snímků

V této krátké kapitole bude mým úkolem porovnat jednotlivé tématické struktury, kterým se věnovali sociologové při výzkumu sociální stratifikace v období těsně po Sametové revoluci se současnou reflexí. Pokusím se na tomto místě shrnout několik nejvýznamnějších rozdílů, které jsem zpozoroval při komparaci obou obsahových analýz všech příspěvků.

Sametová revoluce znamenala pro českou populaci obrovský zásah do života člověka po všech stránkách. Dotkla se politické, kulturní i ekonomické stránky života obyvatelstva. Tehdy ještě Československá federativní republika stála před náročným úkolem, čekala ji transformace od společnosti socialistické směrem ke společnosti kapitalistické. Již v předchozích příspěvcích bylo několikrát zmíněno, že tento proces nebyl zdaleka tak jednoduchý a bezproblémový, jak se možná zpočátku očekávalo. Každopádně těsně po roce 1989 by se téměř všechny příspěvky, ať už se jednalo o výzkumy, publikace či články v odborných časopisech, daly spojit jedním tématem. Tímto pojítkem byla transformace jako taková, která v nějaké souvislosti prostupovala téměř každým dílem. Autoři také často refletovali ve svých příspěvcích dobu před rokem 1989, neboť jim konečně bylo umožněno otevřeně zveřejnit své názory k různým tématům souvisejícím s českou společností. Někteří autoři také měli tendenci srovnávat vybranou problematiku s daty stejného typu v postsocialistických zemích (Milan Tuček například hledal odlišnosti v materiální situaci obyvatel Československa a Polska – obecně vzato nejčastějším předmětem komparací bylo právě Polsko nebo Maďarsko, tedy postsocialistické země s velmi podobným osudem Československu). Co se týče návratu do minulosti, byl velmi častým předmětem zájmu Machoninův výzkum z roku 1967, o kterém se po pádu komunismu konečně mohlo začít otevřeně mluvit, debatovat a psát. Do popředí zájmu se také nejednou dostala menší šetření sociální struktury z let 1978 a 1984. Po teoretické stránce bylo pro autory nutné především formulovat úvodní teoretické a metodologické poznatky, které měly sloužit při pozdějším výzkumu sociální stratifikace. Co se týče publikace sociálních zpráv o české společnosti, přišla první vlna na přelomu tisíciletí, kdy se knihy vracely k sociální situaci v Československu nebo k prvním deseti rokům

transformace. V roce 2009, dvacet let po Sametové revoluci, přišla pro změnu tendence hodnotit z hlediska sociální struktury buď celých dvacet let od pádu komunismu nebo první desetiletí nového tisíciletí.

Pro zkoumání sociální stratifikace v současné době je v první řadě charakteristická velká roztržitost témat. Společnost se v devadesátých letech otevřela více možnostem. Množily se způsoby, jakými bylo možno na problematiku sociální stratifikace nahlížet, přibývala také témata, která bylo možné v rámci tématu sociální stratifikace zkoumat. Pro všechna témata ve výčtu v příslušné kapitole ani nezbyl prostor (například Martin Kreidl zkoumal zdravotní stav respondentů v souvislosti se sociálním postavením, Milan Tuček se zabýval soudržností v diferencující se společnosti). V současné reflexi sociální stratifikace sociologové běžně pracují s pojmy (například homogamie nebo fluidita), které na přelomu osmdesátých a devadesátých let málokdo znal a používal. V kapitole věnující se zkoumání sociální stratifikace těsně po Sametové revoluci bylo možné všechna analyzovaná díla shrnout do několika kategorií a zároveň je celkově zastřešit problematikou transformace, která je až na malé výjimky vždy spojovala. Oproti tomu v současné reflexi sociální stratifikace je těchto témat mnohem více, neboť každý autor se často věnuje pro něj specifickému tématu. Téma transformace logicky postupně zmizelo do ústraní a pro současnou reflexi sociální stratifikace je charakteristická velká pluralita témat. Velký rozmach v posledních letech zažila problematika vzdělanostních nerovností především díky Katrňákovi, Simonové a Matějů. Toto téma je nepochybně v současné době v souvislosti se školskými reformami velice diskutované. Po celou dobu od pádu komunismu je stále aktuálním tématem rozevírání příjmových nůžek v české společnosti. Téma chudoby sice prostupuje některými díly mapujícími stav české společnosti, má zde však v současnosti spíše okrajové místo. Jan Keller se sice věnuje začínající nesouměřitelnosti v sociálních rozdílech společností, čímž na jednu stranu nepřímo odkazuje na nejchudší vrstvy. Na druhou stranu bych však očekával více prostoru věnovaného přímo problematice chudoby, která je podle mého názoru dnes velmi aktuální. Společná stať Ladislava Rabušice s Petrem Pakostou z roku 2010 *Postoje k příčinám chudoby v České republice v letech 1991 – 2008* se zabývá spíše veřejným míněním o chudobě v české společnosti než o chudobě samotné.

Závěr

Na závěr této práce bych rád shrnul několik poznatků a zjištění, ke kterým jsem v průběhu práce dospěl. V první řadě bych rád poznamenal, že nebylo vůbec snadným úkolem při obsahových analýzách různých děl rozhodnout, do kterého tématu by měl daný příspěvek patřit. Spousta článků a knih se navzájem prolínala, věnovala se více různým tématům nebo na sebe navazovala a tato kategorizace se tak pro mě stala velmi těžkým úkolem. Hranice mezi tématy byla v některých případech velice křehká a například sociální zprávy zasahovaly téměř do všech ostatních tematických kategorií.

Z doby vlády komunistického režimu musím ještě jednou vyzdvihnout osobnost Pavla Machonina. Jeho velké sociologické šetření z roku 1967 a následné vydání publikace z tohoto výzkumu sice potkal během doby normalizace neblahý osud, po roce 1989 se však Machoninův výzkum stal společně s tématem transformace nejčastějším objektem zájmu tehdejších sociologů. Výzkum byl podroben kritice, byl srovnáván se šetřením z roku 1984 a především byl výchozím zdrojem dat při tvorbě odborných článků či publikací během devadesátých let. Situace po Sametové revoluci tedy jasně deklarovala, jak významný byl výzkum, který mapoval stav české společnosti na konci šedesátých let 20. století, i pro polistopadovou sociologii.

Pro období po pádu komunistického režimu je tedy zpočátku typické téma transformace, které prostupovalo velkou většinou příspěvků. Pro autory bylo v první řadě podstatné připravit teoretickou půdu pro další zkoumání. V období těsně po Sametové revoluci byla kromě teoretických příspěvků aktuální také další témata. Již byla řeč o návratu k výzkumu Pavla Machonina. Kromě toho se autoři zabývali zvyšováním sociálních nerovností v Česku a začínajícím procesem rozevírání příjmových nůžek české společnosti, s čímž souvisí také problematika chudoby v Československu. V této souvislosti mohu jmenovat Jiřího Večerníka nebo Pavla Machonina s Milanem Tučkem, kteří se těmito tématy zabývali. Studium vzdělanostních nerovností je spojené s Petrem Matějí, který během své činnosti spolupracoval s dalšími sociology.

Zajímavé bylo zaměřit se z časového hlediska na období okolo přelomu tisíciletí. V blízkosti roku 2000 bylo totiž vydáno spousta pro český výzkum sociální stratifikace

poměrně zásadních publikací. Většina z nich byla dokonce vydána přímo v roce 2000, některé o jeden nebo dva roky dříve. Jako příklad mohu zmínit teoretickou studii pedagogického rázu Jadwigy Šanderové, teoretickou publikaci v podání Jana Kellera o středních vrstvách, sociální zprávy Jiřího Večerníka s Petrem Matějů nebo Pavla Machonina s Milanem Tučkem. Po uplynutí deseti let od Sametové revoluce nastalo tedy velmi plodné období, co se publikační činnosti týče. Desetileté výročí transformace bylo podnětem k vydání sociálních zpráv. Probíhající transformace zároveň ukázala své první nesnáze a problémy, které s ní byly spojené.

Jak již bylo řečeno, pro současnou reflexi sociální stratifikace je charakteristická především velká pluralita témat. Každý z autorů se zabývá často konkrétním úzkým okruhem v rámci tématu sociální stratifikace. Proto také bylo velmi náročné současnou reflexi kategorizovat do různých tematických skupin. Do popředí zájmu se v současnosti převážně díky mladší generaci sociologů dostává problematika vzdělanostních nerovností. Aktuální je také stále téma zvyšování sociálních nerovností v české společnosti. V této souvislosti upozornil Jan Keller na fakt, že sociální rozdíly směřují od nerovnosti k naprosté nesouměřitelnosti. Bude velmi zajímavé sledovat, jaká témata budou v popředí zájmu v následujících letech.

Zdroje

- Alan, J. a kol.: „Československá společnost po dvaceti letech“. Sociologický časopis, 1990 roč. 26, č. 3
- Boguszak, M. – Matějů, P. – Gabal, I.: Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR. Příspěvek k sebereflexi československé sociologie. Sociologický časopis, 1990 roč. 26, č. 3
- Charvát, F.: Sociální struktura a ČSSR a její vývoj v 60. letech. Praha, Academia 1972
- Jandourek, J.: Sociologický slovník. Praha, Portál 2001
- Katrňák, T.: Spříznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice. Praha, SLON 2008
- Katrňák, T.: Třídní analýza a sociální mobilita. Brno, CDK 2005
- Katrňák, T. – Fučík, P.: Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009. Brno, CDK 2010
- Katrňák, T. – Simonová, N.: Intergenerační vzdělanostní fluidita a její vývoj v České republice v letech 1990 až 2009. Sociologický časopis, 2011 roč. 47, č. 2
- Keller, J.: Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti. Praha, SLON 2010
- Keller, J.: Úvod do sociologie. Praha, SLON 2008
- Keller, J.: Vzestup a pád středních vrstev. Praha, SLON 2000
- Klofáč, J.: Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945 – 1980. Stockholm, Index 1985
- Kreidl, M.: Vývoj výběrového párování v posledních dvaceti letech indikuje uzavírání sociální struktury české společnosti. Sociologický časopis, 2009 roč. 45, č. 5
- Kuchař, P.: Proměny profesní struktury. Sociologický časopis, 1994 roč. 30, č. 1
- Macháčová, J. – Matějček, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914. Praha, nakladatelství Karolinum 2010

- Machonin, P.: Česká společnost a sociologické poznání. (Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti). Praha, ISV nakladatelství 2005
- Machonin, P.: K problému sociální identifikace chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva ČSFR. Sociologický časopis, 1993 roč. 29, č. 2
- Machonin, P.: Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti. Sociologický časopis, 1991 roč. 27, č. 3
- Machonin, P.: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968. Praha, Karolinum 1992
- Machonin, P.: Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967 – 1984? Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 1
- Machonin, P. a kol.: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava, EPOCHA 1969
- Machonin, P. – Gatnar, L. – Tuček, M.: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988 – 1999. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2000
- Machonin, P. – Petrušek, M.: Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu. Sociologický časopis, 1991 roč. 27, č. 1
- Machonin, P. – Tuček, M.: Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři. Sociologický časopis, 1994 roč. 30, č. 3
- Machonin, P. – Tuček, M.: K sociální stratifikaci v Československu 1991. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 5
- Machonin, P. – Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury. Praha, SLON 1996
- Maříková, H. – Čermáková, M. – Šanderová, J. – Tuček, M.: Proměny současné české rodiny (Rodina – gender – stratifikace). Praha, SLON 2000
- Maříková, H. – Kostecký, T. – Lebeda, T. – Škodová, M.: Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe....Praha, SLON 2010
- Matějů, P.: Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě. K úloze sociálních, kulturních a ekonomických zdrojů vzdělanostních nerovností v Československu, Maďarsku a Holandsku. Sociologický časopis, 1991 roč. 27, č. 3

- Matějů, P. – Řeháková, B.: Od nespravedlivé rovnosti k spravedlivé nerovnosti? Percepce sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 3
- Matějů, P. – Řeháková, B.: Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989 – 1992. Sociologický časopis, 1993 roč. 29, č. 3
- Matějů, P. – Řeháková, B.: Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 5
- Matějů, P. – Smith, M. – Basl, J.: Rozdílné mechanismy – stejné nerovnosti. Změny v determinaci vzdělanostních aspirací mezi roky 1989 a 2003. Sociologický časopis, 2008 roč. 44, č. 2
- Matějů, P. – Straková, J. a kol.: (Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice. Praha, Academia 2006
- Matějů, P. – Straková, J. – Veselý, A. a kol.: Nerovnosti ve vzdělávání. Od měření k řešení. Praha, SLON 2010
- Matějů, P. – Vlachová, K. a kol.: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998. Praha, SLON 2000
- Petrusek, M.: Sociální stratifikace československé společnosti 1967. Resumé knihy „Československá společnost“. Sociologický časopis, 1990 roč. 26, č. 3
- Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. I. díl období 1918 – 1945. Brno, Doplněk 2004
- Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. II. díl období 1945 – 1992. Brno, Doplněk 2009
- Simonová, N.: Proměny v mezigeneračním přenosu dosaženého vzdělání v České republice v historické perspektivě. Sociologický časopis, 2009 roč. 45, č. 2
- Šafr, J.: Životní styl a sociální třídy v ČR. Karlova univerzita, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií, disertační práce. Praha 2008. dostupné z http://digitool.is.cuni.cz:1801/view/action/singleViewer.do?dvs=1337451492639~411&locale=cs&side_by_side=false&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?&DELIVERY_RULE_ID=7&adjacency=N&application=DIGITool-

[3&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true©RIGHTS_DISPLAY_FILE=licence](#) (dat. cit. 17.5.12) (vedoucí disertační práce doc. Milan Tuček CSc.)

- Šanderová, J.: Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti: Čtyři obecné hypotézy. Sociologický časopis, 1999 roč. 35, č. 1
- Šanderová, J.: Sociální stratifikace (Problém, vybrané teorie, výzkum). Praha, nakladatelství Karolinum 2000
- Šanderová, J. – Šmídová, O. a kol.: Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou. Praha, SLON 2009
- Šmídová, J. – Janoušková, K. – Katrňák, T.: Faktory podmiňující vzdělanostní aspirace a vzdělanostní segregaci dívek a chlapců v českém vzdělávacím systému. Sociologický časopis, 2008 roč. 44, č. 1
- Šubrt, J. a kol.: Soudobá sociologie II. (Teorie sociálního jednání a sociální struktury). Praha, Karolinum 2008
- Večerník, J.: Czech society in the 2000s: a report on socio-economic policies and structures. Praha, Academia 2009
- Večerník, J.: Sociální zprávy v České republice po roce 1989. Sociologický časopis, 2001 roč. 37, č. 3
- Večerník, J.: Úvod do studia chudoby v Československu. Sociologický časopis, 1991 roč. 27, č. 5
- Večerník, J.: Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988 – 1992. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 5
- Večerník, J. – Matějů, P.: Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998. Praha, Academia 1998
- Tuček, M.: Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984. Sociologický časopis, 1992 roč. 28, č. 1
- Tuček, M.: Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945 – 1993. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1996
- Tuček, M. a kol.: Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí. Praha, SLON 2003
- Tuček, M. – Machonin, P.: Prestiž povolání v České republice v roce 1992. Sociologický časopis, 1993 roč. 29, č. 3